

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

FÜZULİ BAYAT

**OĞUZ DÜNYASININ
EPİK QANUNLARI
VƏ QƏHRƏMANIN
BİOQRAFİYASI**

BAKI – 2019

Füzuli Bayat. Oğuz dünyasının epik qanunları və qəhrəmanın bioqrafiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2019, - 144 səh.

folklor.az

B 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2019

© Füzuli Bayat, 2019

İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ.....	5
-------------------	----------

BİRİNCİ FƏSİL

OĞUZNAMƏ MƏTNLƏRİNİN XARAKTERİ.....	9
--	----------

I.1. Oğuznamələrin mətn xüsusiyyətləri	9
--	---

I.2. Epik Oğuznamələr.....	15
----------------------------	----

I.3. Ədəbi Oğuznamələr	29
------------------------------	----

I.4. Şəcərə Oğuznamələri	34
--------------------------------	----

İKİNCİ FƏSİL

MİFİK VƏ EPİK QƏHRƏMANIN TİPOLOJİ STRUKTURU BAXIMINDAN ARAŞDIRMA METODLARI.....	58
--	-----------

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

LORD RAGLANIN ƏNƏNƏVİ QƏHRƏMAN QƏLİBİ BAXIMINDAN TÜRK DASTANLARI VƏ OĞUZNAMƏ QƏHRƏMANLARI.....	68
---	-----------

III.1. Raglanın qəhrəman qəlibi haqqında qısa məlumat	68
--	----

III.2. Oğuznamələrdə Lord Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibi	73
---	----

III.3. Türk, konkret olaraq Oğuz dastan ənənəsində qəhrəman qəlibləri.....	84
---	----

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

AXEL OLRİKİN XALQ ƏDƏBİYYATININ

EPİK QANUNLARINA GÖRƏ

OĞUZNAMƏLƏR 89

IV.1. Epik qanunların türk şifahi və yazılı ədəbiyyatına tətbiqi 89

IV.2. Olrikin epik qanunları..... 91

IV.3. Oğuznamə mətnlərinə görə epik qanunlar 94

BEŞİNCİ FƏSİL

JOSEPH CAMPBELLİN MONOMİF

NƏZƏRİYYƏSİ BAXIMINDAN

OĞUZNAMƏ QƏHRƏMANLARI..... 115

V.1. Monomif nəzəriyyəsi 115

V.2. Joseph Campbellə görə qəhrəman arxetipi..... 118

V.3. Oğuznamələrə görə qəhrəmanın keçdiyi mərhələlər 121

SONUC 131

QAYNAQLAR..... 133

GİRİŞ

*“Qələm dünyanın izzəti və axirətin şərəfidir”
(Hz. Məhəmməd (sav))*

Türk dastan mədəniyyətinin toplanaraq yazıya alınmış ən əski mətnlərindən biri də heç şübhəsiz Oğuznamələrin ilki olan “Oğuz Kağan” dastanı, ikincisi isə epik qanunları, hadisələrinin çoxsaxəliyinə və məzmununun genişliyinə, poetik formasına görə seçilən “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanıdır. Mifoloji motivləri, simvolik ifadələri, süjet xəttinin genişliyi, dövlətçilik ideyasının yansıması baxımından bu iki dastan Oğuznamələrin missiyası baxımından ən dəyərli olanlarıdır. “Oğuz Kağan” dastanı bir millətin həyatda qalma, dünya dövləti qurma, onu idarəetmə, gələcək nəsillərə ötürmək mübarizəsinin ən gözəl nümunəsidir. Eyni şəkildə Dədə Qorqud Oğuznamələri də, vətəni kafirlərin basqınından qorumaq, dövlətin mövcudluğunu saxlamaq, boyların birliyinin pozulmasına əngəl olmaq üçün oğuzların verdikləri savaşların və mübarizənin əks sədasıdır.

Dastan tarixi çağlarda millətin başından keçən ya da millətin millət olmasına dərindən təsir göstərən, unudulmayan və hər zaman dilə gətirilən, haqqında nəğmələr, dastanlar qoşulan yaşanmış böyük hadisənin/hadisələrin tərənnü-

müdürlük. Qoşulan nəğmələr, söylənən əfsanələr, deyimlər, məsəllər gələcəkdə yaranacaq böyük həcmli dastanın ilk nüvəsini təşkil edir. Sonrakı zamanlarda ilk nüvənin ki, buna arxetip və ya urform deyilir cilalanması, yeni-yeni motivlərlə, süjet xətti ilə zənginləşməsi dövrü başlayır və nəhayət, möhtəşəm epik abidə ortaya çıxır. Bu abidə şifahi şəkildə söylənən-söylənə daha da təkmilləşir, müəyyən bir zamanda yazıya keçirilməklə daşlaşır, dinamikliyini itirir. Yazıya keçirilmə ilə dastanın dinamik inkişafı başa çatmış olur. Əslində dastan qəhrəmanları istər əxlaqi tərəfləri, istər şücaətləri, istərsə də fiziki və mənəvi gücləri ilə mənsub olduqları xalqın/xalqların idealizə edilmiş tipləridir. Onların həm fiziki, həm psixoloji, həm də mənəvi baxımdan fərqli özəlliklər göstərməsi təbiidir. Ona görə də dastan qəhrəmanlarının daşdıqları yüksək missiyanı, epik növün digər janrlarında rast gəldiyimiz qəhrəmanlarla müqayisə etmək mümkün deyildir. Çünki dastan qəhrəmanının missiyasına azadlıq uğrunda mübarizə, vətəni qorumaq, milləti qurtarmaq, dövlət qurmaq, dövləti qorumaq kimi siyasi-sosial vəzifələr daxildir. Hər bir dastan qəhrəmanının ideal özəlliklər daşması da onun missiyasına görədir. Və ən önəmlisi də dastan qəhrəmanının nağıl, lətifə, rəvayət qəhrəmanından fərqli olaraq qutsallıq daşması, qutsal varlıqlar və ya varlıq tərəfindən qorunmasıdır. Ona görə də dastan motivləri tarixiliklə, reallıqla bərabər qutsallıq funksiyası ilə də seçilir. Buna baxmayaraq dastanda rastladığımız bütün qeyri-adi varlıqlar, fəvqəladə hallar, mifoloji özəlliklər milli bir düşüncəyə bürünmüşdür. Bu düşüncə epik təhkiyənin digər janrlarında, xüsusən də əfsanə və nağıllarda dastanlardakı qədər açıq və bariz özəllik göstərməz.

Bu qısa girişdə əsas məqsəd zamanla epik ənənənin, epik qanunların necə formalaşdığını, qəhrəman tipologiyasının yaranmasında yuxarıda sadalanan özəlliklərin necə rol oynadığını göstərmək üçündür. Türklər kimi şifahi ənənəsi güclü olan bir millətdə bitkin şəklə salınmış dastan qanunlarının formalaşması təbiidir. Çünki həm arxaik, həm klassik dastan yaradıcılığının geniş yayıldığı türk millətində dövlət dastanından tərbiyəvi funksiyalı dastanlara, qəhrəmanlıq macərəsindən məhəbbət motivlərinə qədər çoxçeşidli dastan yaradıcılığı, bizi epik qanunlardan danışmağa haqlı çıxarır.

Bu araşdırmada sadəcə Oğuznamə dastanları, özəlliklə də “Oğuz Kağan”la “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanları üzərində durulacaqdır. “Oğuz Kağan” dastanının mövzusunu Oğuzun dünyaya gəlməsi, böyüməsi, Kiyatı öldürməsi, bəzi türk boylarına ad verməsi, cahan dövləti qurması, sonda yurdunu oğulları arasında bölüşdürməsi təşkil edir. Dastanda əsas məsələ Oğuz Kağanın dünyanı fəth etməklə, yeni bir cahan dövləti qurmaq uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş hadisələri təhkiyə etməkdir. Dədə Qorqud dastanlarında əsas mübarizə qalın Oğuz dövlətini qorumaq, İslamı yaymaq, torpağı müdafiə etməkdir. Təbii ki, şəxs kadrosu baxımından rəngarəng olan Dədə Qorqud Oğuznamələrinin qəhrəmanları da müxtəlif kateqoriyalara aid edilir.

Oğuznamələrin digər variantları bu iki möhtəşəm dastanda verilən mesajı daha fərqli şəkildə, fərqli üslubla çatdırmağın nümunələri olduğundan kitabda, əsasən bu iki epik abidə araşdırılacaqdır. Ancaq bəzi məsələlərin dəqiqləşdirilməsində, bərpasında digər Oğuznamə mətnlərinə də müraciət ediləcəkdir. Türk və dünya ədəbiyyatında folklorun digər

növ və janrları kimi dastanlar da folklorçuların tədqiqat obyekti olmuşdur. Bu tədqiqatçılardan biri də xalq ədəbiyyatının ortaq qanunları, özəllikləri olduğunu elmi şəkildə üzə çıxaran Lord Raglanla Axel Olrikdir. Eyni zamanda Joseph Campbellin mifoloji qəhrəmanın yolçuluğu haqqındakı araşdırmasında irəli sürdüyü üç bölümdən ibarət maddələrin Oğuznamə qəhrəmanlarına tətbiqidir. Kitab məhz dünyada özünə çoxlu tərəfdar, həm də tənqidçi qazanan nəzəriyyələri Lord Raglanın, Axel Olrikin və Joseph Campbellin nəzəriyyələri əsasında həm “Oğuz Kağan”, həm də “Kitab-i Dədə Qorqud ala lisan-i taife-i Oğuzan” kimi epik dastanları, həmçinin digər Oğuznamə mətnlərini araşdırmağa həsr edilmişdir.

Ancaq ilk əvvəl Oğuznamələrin hansı mətn növlərindən ibarət olduğu haqqında məlumat verməklə tədqiqat sahəsinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

BİRİNCİ FƏSİL

OĞUZNAMƏ MƏTNLƏRİNİN XARAKTERİ

I.1. Oğuznamələrin mətn xüsusiyyətləri

Oğuznamə dastanlarının Avropa mifoloq, filoloq, psixoloq və folklorçuları tərəfində irəli sürülmüş nəzəriyyə və metodlarla araşdırılması məsələsinə keçmədən Oğuznamə silsiləsinə girən müxtəlif janrlı əsərlərin qısa xülasəsini vermək lazımdır. Bu fəsili yazarkən Dədə Qorqud ensiklopediyası üçün yazdığım məqalədən və digər kitablarımdan yararlandım¹.

Mənə görə “Oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə Oğuznamə deyilir. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə oğuzların kosmoetnoqonik və təqvim miflərini, dastanlarını, rəvayətlərini, atalar sözlərini, şəcərə dəbini, məsələlərini, şeir parçalarını birləşdirir. Bir sözlə, oğuzlar haqqında

¹ Bax. Bayat Füzuli (1993). Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah; Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, Kitab-ı Dədə Qorqud ensiklopediyası, C.2, Bakı: Yeni nəşrlər evi, s.225-235; Bayat Füzuli (2006). Oğuz dastan dünyası. Oğuznamələrin tarixi, mitoloji kökenləri və təşəkkülü. İstanbul: Ötüken

hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat oğuznamə adlanır”². Oğuznamələrin nə zamandan şifahi ənənədə mövcud olduğu haqqında əldə dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq bəzi işarələrə baxılırsa bu möhtəşəm əsər V əsrdən etibarən formalaşmağa başlamış, özünün inkişaf zirvəsinə XIV-XVI əsrlərdə çatmışdır. Yazılı epik abidələrin V yüzildən öncə mövcudluğu Əbubəkir bin Abdullah bin Aybək əd-Dəvədarinin “Dürərü-t ticcan və gürərü təvarihi-z zaman” adlı ərəbcə yazdığı qısa tarixi xronikasından məlumdur. Ancaq əd-Dəvədarinin bəhs etdiyi Ulu Xan Ata Bitigi və Oğuznamə tam şəkildə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Onu da demək lazımdır ki, əd-Dəvədari dünya tarixi haqqında 1337-ci ildə tamamladığı 9 cildlik “Kənzü-d dürər və cami-ül qurər” əsərinin 4-cü və 6-cı cildlərində də oğuzlar və Oğuznamələr haqqında məlumat vermişdir. Əd-Dəvədarinin məlumatından aydın olur ki, bu Oğuznamə Oğuz Kağandan başlamış Səlcuqlulara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi imiş. Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, qonar-köçərliyin oturaqlıqla əvəzlənməsi sonra unudulmuşdur. Bu gün Oğuznamə motivlərinin və əsasən də Oğuznamə epik ənənəsinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın məhsuludur³.

Oğuznamələrin istər epik, istərsə də tarix mətni olsun oğuzların ən güclü olduqları X-XI yüzillərdə yaranmamasının və ya yaranıbsa da bizə qədər gəlib çatmamasının səbəbi

² Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.225

³ Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.225

oğuz birliyinin dağılmasından sonrakı dövrdə keçmişə duyulan həsrətlə bağlıdır. Təbii ki, Oğuznamə haqqında əldə olan məlumatlar onların yazıya alınmasını XII yüzildən sonraya götürür. Bunu Faruk Sümerin “Kitab-i Dədə Qorqud” Oğuz elinin dağılmasından 500 il sonra yazıya alınmışdır” qeydi də təsdiq edir⁴. Bu isə Oğuzların yeni İslami birliklər şəklində Səlcuqlar, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular və s. adı altında ortaya çıxması, qısacası türkmən dövlətlərinin qurulması dönəmidir. Burada təbii ki, Oğuznamə şüurunun hansı icra ortamında (daha geniş mənada hansı etnik mühitdə) yarandığı məsələsi üzərində də durmaq lazımdır⁵. Oğuznamələr və ya Oğuznamə dastanlarının geniş mənada icra ortamı oğuzların “ol zaman”ıdır. Bu o zamandır ki, orada oğuzlar cahan hakimiyyəti qurmaq üçün fütuhət yürüşünə çıxmışdılar və ya ən azından dünyaya hakim olmaq iddiası ilə şərqdən qərbə doğru hərəkətə başlamışdılar. Çingiz dövləti, Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar, hətta Ağqoyunlular dünya hakimiyyəti ideyasında əsasən Oğuz istinad edirdilər. Əlimizdə olan Oğuznamə mətnlərinin müxtəlifliyinin səbəbini də burada axtarmaq lazımdır. Oğuznamələr təbii ki, bu cahaşümul dünya hakimiyyəti düşüncəsinin məhsuludur. Oğuznamə dastanlarında fəth ideyasına bu qədər önəm verilməsinin səbəbi də dünyaya hakim olmaq düşüncəsi ilə bağlıdır⁶. Bir sözlə Oğuz qrupuna daxil olan xalqların milli şüuru-

⁴ Sümer Faruk (1980). Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Ana Yayınları, s.422

⁵ Bax. Bayat Füzuli (1993). Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah

⁶ Bax. Bayat Füzuli (2006). Oğuz dastan dünyası. Oğuznamələrin tarixi, mitoloji kökenləri və təşkilü. İstanbul: Ötüken, s.203-207

nun göstəricisi olan Oğuznamə milli tarix, milli kimlik ehtiyacını qarşılamaq üçün epik ənənədə uzun müddət ifa edildikdən sonra tarix kimi yenidən qələmə alınmışdır.

Oğuznamə mətnlərini şifahi ənənədə yaşayan dastan yaradıcılığı və Oğuzların tarixini əks etdirən şəcərələr kimi iki böyük hissəyə ayırmaq mümkündür. Buraya təbii ki, yazılı ədəbiyyatda mövcud olan ədəbi Oğuznamələri də şifahi ənənənin yazıya keçirilib müəllif mətninə dönüşməsi kimi dəyərləndirmək mümkündür. Beləliklə, şifahi ənənə, yəni folklor məhsulu olan Oğuznamələrə Oğuz Kağan və onun övladlarından bəhs edən, şifahilikdən yazıya keçirilən iki yazılı dastan ("Oğuz Kağan" və "Kitab-i Dədəm Qorqud ala lisan-i taife-i Oğuzan"), atalar sözləri ("Hazihir-risaləti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur bi-atalar sözü" və "Əmsali-Məhəmmədiyyə"), Oğuz şeirləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı, yazılı ədəbi əsər olan Dana Atanın və Əndəlibin Oğuznamələrini daxil etmək olar.

İkinci mətn tipinə hökmdarların şəcərəsini Oğuz Xana bağlayan iyirmidən çox tarixi Oğuznaməni daxil edə bilərik ki, bunlardan bəziləri Oğuznamənin yalnız bir parçasını əhatə edərsə, bəziləri də oğuzları monqollarla qohum etmək üçün yazılmışdır. Oğuznamələrin bir neçə dildə olduğu onların kifayət qədər məşhur olduğundan xəbər verir. Məsələn, türk, çin, ərəb, fars, latın dillərində salnamə Oğuznamələri vardır. Şəcərə dəbində yazılan tarixi Oğuznamələrin şərq variantı (Orta Asiya) XIII əsrdə cahan dövləti quran Çingizinin tarixini Oğuz Xana bağlamaq, monqollarla oğuzları əmiuşaqları etmək çəhdidir.

Oğuznamələrin mətn xüsusiyyətindən danışıarkən

Oğuznamə şeir parçalarını da xatırlamaq lazımdır. Bu şeirlərdə Dədə Qorqud, Oğuz Kağan, Bayındır, Qazan və başqa oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şeirlər həm də Oğuzların bədii düşüncəsindən xəbər verir. Digər tərəfdən Oğuz şeirlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək mümkündür. Şeirlər də atalar sözləri və hikmətlər kimi tarixi-mifoloji, bədii-informatik baxımdan oğuz epik dünyasının qanunauyğunluğunu öyrənməkdə qiymətli mənbədir. Bu kitabda epik Oğuznamənin “Oğuz Kağan” və “Kitab-i Dədə Qorqud” kimi dastanları haqqında bilgi verilməyəcək, çünki sonrakı fəsillərdə məhz bu iki epik abidə araşdırılacaqdır.

O ki, qaldı salnamə və ya şəcərə Oğumamələrinə onların geniş yayılması İslam dünyasında oğuzların (Qəznəvilərin, Səlcuqların, Xarəzmşahların), həmçinin karluqların (Qaraxanilər), qıpçaqların (Misir məmlük dövləti) və nəhayət, monqolların (Elxanilər) hakim mövqeyə çıxması ilə bağlıdır. Bu milli dövlətlərin qurulmasında oğuzlar iştirak etdikləri kimi, həm də bəzilərinə əsas ünsür, dövlətin hökmdarı olmuşlardır. Türklərin Misir də daxil olmaqla Çin səddinə qədər geniş bir ərazidə dövlət qurmaları onların tarixinə olan marağı daha da artırdı. IX-X yüzilin ərəb tarixçilərinin türklər haqqında verdikləri məlumatlar Oğuz tarixi ilə daha da zənginləşdi. Qardizinin "Zeynal-əxbar", Əbülfəzl Beyhəqinin "Tarixi-Beyhəqi" və muəllifi məlum olmayan "Məcməül-təvarix vəl qisas" əsərləri buna misal ola bilər. XII əsrdə ərəb və fars dillərində yazılan tarixi əsərlərdə, o cümlədən, Kaşaninin, İsfahaninin, əl-Bundarinin, Nişapurinin "Səlcuqnamə", Ravəndinin "Rahət üs-sürur və ayət üs-sürur" əsərlə-

rində səlcuqların mənşəyi, dövlət qurmaları, idarəetmə sistemləri və s. geniş təsvir edilmişdi. Həmçinin XIII-XV əsrin tarix kitablarında da Rum, Şam, İran səlcuqları haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir. Ancaq klassik formada salnamə Oğuznamələri XIV yüzildən Rəşidəddinin əsəri ilə başlayır⁷.

Onu da demək lazımdır ki, empirik tarix əsəri kimi yazılan Oğuznamələrdə də oğuzların mifologiyası, söz sənəti, tarixi, Nuh oğlu Yafəsə bağlanan şəcərələri verilmişdir. Tarixi-xronoloji müsəlman Oğuznamələrindən ən məşhurları F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"si (XIV), Yazıcıoğlu Əlinin "Təvarixi ali-Səlcuq" (XV), Mahmud oğlu Həsən Bayatlının "Cami cəm-ayin" (XV), Əbubəkr Tehraninin "Kitabi-Diyar-bəkriyyə" (XV), Ənvərinin "Düsturnamə" (XV), Mirxondun "Rövzətüs-səfa" (XV), Xandəmirin "Xülasət əl-əxbar" (XVI), Osman Bayburtlunun "Tarixi cədid mirətül-cihan" (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin "Şərəfnameyi-şahi" (XVI), Sallır Babanın "Oğuznamə" (XVI), Əbülqazi Bahadır xanın "Şəcərəyi tərakimə" (XVII), Şəkarim Xudayberdioğlunun "Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəcərəsi" (XIX) əsərləridir. Bu Oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəcərə, eyni tarixi hadisələr, təqribən eyni Oğuz hökmdarları haqqında məlumat verir⁸.

Bundan başqa ədəbi Oğuznamələr də vardır ki, bunlardan ən məşhuru Türkmən şairləri Dana Ata, yaxud İhsan Şeyxlə (XVI) Əndəlibin (XVIII) Oğuznamə əsərləridir.

⁷ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.225-226

⁸ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.226

Oğuznamə motivlərinə klassik yazılı ədəbiyyatda, xüsusən Nizami Gəncəvinin əsərlərində, Firdovsinin "Şahnamə"sində, həmçinin "Manas", "Alpamış", "Koroğlu", "Yusup və Əhməd" dastanlarında, qaqauz, dobruca tatarlarının dastanlarında, Azərbaycan, Anadolu, Orta Asiya əfsanə və nağıllarında, ayrı-ayrı şeir parçalarında, mifoloji rəvayətlərdə, xalçaçılıqda, miniatür sənətində rast gəlmək olur.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, dəyişik janrlı, təyinatlı, məqsədli, qutsal və profan mahiyyətli Oğuznamə mətni bənzəri olmayan xüsusi hadisədir, ona yanaşma forması da xüsusi olmalıdır.

I.2. Epik Oğuznamələr

Türk folklor ənənəsi üzərində formalaşan Oğuznamələrdən ilki uyğur əlifbası ilə XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yazılan "Oğuz Kağan" dastanıdır. Bu dastan Turfanda əsas nüsxədən uyğur əlifbası ilə üzü köçürülmüş və şərti olaraq "Oğuz Kağan" adlanan dastanın bir hissəsi və ya xülasəsidir. XV yüzildə üzü köçürülən ikinci böyük Oğuznamə "Kitab-i Dədəm Qorqud ala lisan-i taife-i Oğuzan"dır. Dədə Qorqud boyları "Oğuz Kağan" dastanının həm məzmunca, həm də tarixi-xronoloji aspektdən davamı mahiyyətindədir. Oğuz dünya modeli dövlət strukturu, məsləhət şurası, hərbi-demokratik sistem dəyişmədən hər iki dastanda eyni şəkildə təqdim edilir. Ancaq "Oğuz Kağan" dastanında ilk türk dövlətinin qurulması, oğuzların Monqolustandan Misirə qədər olan torpaqlarda hökmranlığı qeyd olunursa, Dədə Qorqud boylarında Qara Dənizlə Xəzər Dənizi arasında olan Oğuz

elindən söhbət açılır. Digər tərəfdən birinci Oğuznamədəki mərkəzləşmiş el/il idarəetmə sistemli dövlət Dədə Qorqudda bir qədər zəifləmiş, bəylərbəyliklərə bölünmüşdür. Dış Oğuzla İç Oğuzun bir-birinə qarşı çıxması isə dövlətin artıq siyasi çəkişmələr dövrü yaşadığını göstərir. "Oğuz Kağan"da təsvir olunan hadisələr qısa olan Uzunkörpü variantında da təkrarlanır. Hər iki dastan İslamdan əvvəlki dünyagörüşün məhsuludur. "Kitab-i Dədə Qorqud" isə İslami ünsürlərlə zəngindir⁹.

Oğuz Xan və onun haqqındakı dastan barədə ilk məlumatı 1815-ci ildə Heinrich Friedrich von Diez vermişdir. V.Radlovun xahişi ilə Chefer əlyazmanın fotosurətini ona göndərmiş, Radlov da onu 1890-cı ildə 8 səhifə faksimilesi ilə birlikdə ruscaya tərcümə etmişdir. 1891-ci ildə o, "Oğuz Kağan" dastanının transkripsiyasını və almancaya tərcüməsini nəşr etmişdir. Bu abidənin ikinci nəşri Rza Noura məxsusdur. O, Oğuznaməni 1928-ci ildə İskəndəriyyədə (Aleksandriya) transkripsiya, tərcümə, ön söz və faksimile ilə birlikdə çap etdirmişdir. 1932-ci ildə bu əsəri V.Bangla Q.Rəhməti, 1959-cu ildə A.Şerbak, 1970-ci ildə M.Ergin, 1988-ci ildə K.Ömirəliyev, yenə həmin ildə A.Bekmıradov nəşr etmişlər. Oğuznamə indiyə qədər rusca, almanca, fransızca, türkcə, qazaxca, özbəkçə, türkməncə nəşr olunmuşdur. Oğuznamə Azərbaycanda ilk dəfə 1993-cü ildə Füzuli Bayat (Gözəlov) tərəfindən "Oğuz Kağan" adı ilə uyğur əlifbasından transliterasiya edilərək nəşr edilmişdir. Kitabda 110 səhifə tədqiqat, həmçinin transliterasiya variantlarının fərqləri haqqında

⁹ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.231

qeyd, izahlı lügət, mifoloji obraz və ifadələrə şərh, mətnin transliterasiyası, Azərbaycan türkcəsinə çevirisi verilmişdir. Oğuznamə elə həmin ildə Şerbak nəşrinə əsasən K.Vəliyev, F.Uğurlu tərəfindən yenidən çap olunmuşdur¹⁰.

Oğuznamə dastanının tədqiqat tarixi onun nəşr tarixi ilə bir vaxta düşür. Bu sahədə V.Radlov, R.Nour, W.Bang, P.Pelliot, Z.Toğan. A.Bernştam, İ.Stebleva, B.Ögəl, M.Ergin, F.Bayat, K.Ömirəliyev, A.Bekmıradov və b. filoloji, tarixi, sosioloji istiqamətdə araşdırmalar aparmışlar.

"Oğuz Kağan" dastanı əski türklərin siyasi, iqtisadi, tarixi və mədəni həyatını əks etdirən möhtəşəm abidə olub özündə bir neçə tarixi layı yaşadır. Dastan təqribən Elxanilər dövründə axırıncı formalaşma prosesi keçirmiş, XVI-XVII yüzillərə qədər həm şifahi, həm də yazılı ənənədə yaşamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Oğuz Kağan" dastanının təhkiyəsi ənənəvi dastan təhkiyəsindən fərqlənir. Bunun başlıca səbəbi katibin yalnız Oğuz Xanla bağlı hissələri qısa şəkildə

¹⁰ Bax: Radloff Wilhelm (1891). *Das Kudatku Bilik der Jusub Chass-Hadschib aus Balasagun*. St.Petersburg; Nour Rza (1928). *Oghouz-name. Epopée turque*. Alexandrie; Bang W. und Rachmati G.R. (1932). "Die legende von Oghuz Qagan", SPAW. Phil.hilt.kl. XXV, Berlin; Bang W. ve Rahmeti G.R (1936). *Oğuz Kağan dastanı*. İstanbul: İstanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı; Щербак Александр Михайлович (1959). *Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеугурской и староуйгурской письменности*. Москва: Изд. Восточной Литературы; Ergin Muharrem (1970). *Oğuz Kağan dastanı*. İstanbul: 1000 temel eser; Ömirəliyev Kulmurat (1989). "Oğuz Kağan" eposunun tili. Alma-Ata: Ğılım; Bayat Füzuli (1993). *Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı*. Bakı: Sabah; Vəliyev Kamil, Uğurlu Fəxri (1993). *Oğuznamə*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı; Pelliot Paul (1930). "Sur la légende d'Uğuz-khan en écriture ouigoure", T'oung Pao. Second Series. 27: 4-5, s.247-358

təqdim etmək arzusu və dastanın dövlət ərkanı önündə tarix kimi icra etməsi ilə bağlıdır. Həcmcə qısa olan bu variantın başlıca mövzusu türklərin tarix səhnəsinə çıxması, ilk cahan dövlətinin qurulması, dünyanın türk ordusu tərəfindən fəthi, Oğuz elinin sağ-sol qanada bölünməsi və s.dir. Həm mövzusunə, həm spesifik strukturuna görə bu dastan bir neçə cəhəti ilə həm arxaik tipli yakut, tuva, xakas, altay, şor dastanlarından, həm də klassik qırğız, özbək, qazax, Azərbaycan dastanlarından fərqlənir¹¹.

Oğuznamənin uyğur versiyası çox güman ki, əd-Dəvədarinin məlumat verdiyi "Ulu Xan Ata Bitigi"yə bənzər kitab olmuşdur. O, dastandan çox, ilk əcdad haqqında müqəddəs kitab, yarı mifoloji, yarı tarixi məlumatdır. Təbii olaraq "Kirab-i Dədə Qorqud" "Oğuz Kağan" dastanının həm mövzu, həm də məntiqi davamıdır. Birincidə ayrı-ayrı Oğuz qəhrəmanları iştirak edirsə, ikincidə ("Oğuz Kağan"da) ayrı-ayrı alplar deyil tayfaların, xalqların tipikləşmiş obrazı vardır. Həm də "Oğuz Kağan" dastanı mifoloji obrazlarla zəngindir. Dastanda Tanrı oğlu Oğuz Xan, xilaskar, yol göstərən Boz Qurd, Oğuz elinin düşməni Təkbuynuz, hər şeydən xəbər və rən, yuxu yozan Ulu Türk, göy və yer qızları, onlardan doğulan makro və mikrokosmik obrazar bunu təsdiqləyir. Tarixi, mifoloji, ictimai-siyasi informasiya yükünün böyüklüyünə görə bu dastan digər bütün türk dastanlarından fərqlənir. Bu cəhətdən onda dövlətçilik, fəthətçilik ideologiyası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Daha çox milli şüuru qaldırmağa yönəldiyindən Oğuznamənin uyğur versiyası spesifik xüsusiyyətlərə

¹¹ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.231

yətlərə malikdir. Ancaq "Oğuz Kağan" dastanı folklor abidəsi kimi bədii-estetik təfəkkürün qaynağı, Oğuz dastançılığının birinci mərhələsidir. O, sadəcə tarixi abidə deyil, həm də poetik məndir, oğuzların əxlaqi davranışlarının, normalarının məcmusudur¹².

"Oğuz Kağan" dastanında kosmoloji miflə geneoloji mif bir-birinin içində verilib, daha doğrusu bu mətdə kosmoqonik mifin təqvim və etnoqonik dilə çevrilməsi müşahidə olunur. Bu mənada dastan qədim türklərin mifoloji dünyagörüşünü də əks etdirir. Oğuzun göy və yer qızları ilə evlənməsindən doğulan altı oğlu Ülkər ulduz küməsinin sayına bərabərdir. Həmçinin adların göy və yer elementlərini simvolizə etməsi, nizamın mərkəzində Oğuz Xanla altı oğlunun durması, övladların göyü, yeri birləşdirməsi bir daha göstərir ki, Oğuz dünya modeli kosmoetnoqonik mifdən keçir. Bu altı oğul eyni zamanda 24 Oğuz boyunun əcdadları olan Bozok və Üçoklardır. Deməli, Oğuz dastanında əski şaman dünyagörüşündən irəli gələn dünyanın makro və mikrokosmik modeli verilmişdir. Dastanın son hissəsində toy motivi verilmişdir ki, burada da Oğuz cəmiyyətinin dünyanın nizamına uyğun modeli formalaşdırılır. Altı, on iki, iyirmi dörd astral rəqəmləri eyni şəkildə cəmiyyətə də köçürülür. Oğuznamədə hunlarda, Göy Türklərdə və sonrakı müsəlman dövlətlərində - Qəznəvilərdə, Səlcuqlularda, Qaraxanilərdə, Xarəzmşahlarda, Osmanlılarda, Teymurilərdə, Səfəvilərdə və b. müşahidə olunan dövlətin və ordunun iki cinaha bölünməsi poetik şəkildə Oğuz Xanın iki arvadından doğulan uşaqların

¹² Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.231

simasında reallaşır. Həm də bu bölgünün ilk prototipi yazılı şəkildə Çin mənbələrində hunlara aid edilir. Türk dövlətçiliyində isə sağ-sol bölgüsü Oğuz ənənəsi adlandırılır¹³.

Oğuznamənin uyğur versiyası arxaik dastan tipindədir. Bunu yaradılış və etnoqonik miflərin dastanda çoxluğu da sübut edir. Dastanda mifoloji motivlər bu və ya digər dərəcədə oğuz rəvayətlərində və Dədə Qorqud boyalarında da təkrarlanır.

Tarixçilərin böyük əksəriyyəti Oğuz Kağanı Hun hökmdarı Mete yaxud Moatun şanyuyla eyniləşdirirlər. Bunu İslam salnaməçilərinin Oğuz Xan, çin salnaməçilərinin də Mete haqqında verdikləri məlumatın müqayisəsi də göstərir. Sonradan Oğuzu Çingiz, Buğra Xan, hətta Əmir Teymurla da eyniləşdirənlər olmuşdur. Ancaq Oğuznamənin uyğur versiyasındakı Oğuz Kağan daha çox epik-mifik obrazdır. O, bir neçə cəhəti ilə tarixi-xronikaların Oğuzundan fərqlənir. Bu sadəcə olaraq əfsanələşən hər bir tarixi qəhrəmanın Oğuz bənzədilməsinin məntiqi yekunudur. Dastan Oğuzu daha çox Alp Ər Tonqaya yaxındır. Oğuz dastanının Skif-Saka dövründən formalaşmağa başladığı, Oğuz Kağanın yürüşlərinin Türküstan hökmdarı Alp Ər Tonqanın yürüşlərini xatırlatması hər iki tarixi-əfsanəvi obraz arasında az qala bərabərlik işarəsi qoyur.

Digər tərəfdən Biruninin, Təbərinin tarixlərində Oğuz ya Alp Ər Tonqanın nəvəsi, ya da kürəkəni kimi göstərilir. Assur, Vavilon mənbələrinin aşquz yaxud işquzlar barədə verdiyi məlumat da oğuzların Ön Asiyaya Alp Ər Tonqa komandanlığı altında gəldiyini göstərir. Başqa bir tarixi mənbə-

¹³ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.231

də Oğuzun adı Kök Börü Quz kimi keçir və o, Alp Ər Tonqanın baş komandanıdır. Bu fakt dastanın Skif-Saka dövründən, yəni e.ə. VII əsrdən formalaşmağa başladığını təsdiqləyir.

Onu da demək lazımdır ki, bütün dini-mifoloji, sosioloji, fəlsəfi, tarixi dəyəri ilə yanaşı Oğuznamənin uyğur versiyası poetik strukturu baxımından da kamil sənət əsəridir. "Oğuz Kağan" nəsr və nəzmlə ifa olunmuş, yazıya köçürülərkən bu prinsip qismən də olsa gözlənilmişdir. Dastanın nəsr dilində zəngin təşbehlər, metaforalarla yanaşı səc ahəngi də özünü göstərir. Uyğur əlifbasının spesifikasiyasına uyğun olaraq dastanda nəzmlə nəsr bir-birindən fərqləndirilməyib. Bununla yanaşı Oğuznamədə 40 misraya yaxın şeir parçası var. Bu şeir parçalarının sayca az olduğunu deyənlərlə (Rza Nour) yanaşı, onun çox olduğunu deyənlər də var (P.Pelliot, İ.Stebleva). Dastanda səkkizlikdə (gəraylı formasında) yazılmış şeir parçaları kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Həm də bu şeir müasir poetikanın şeirə verdiyi tələblərə uyğun gəlir. Aşağıdakı misralardan bunu aydın görmək olur:

Ay oğullar köb mən aştum (4 + 4)
Uruşğular köb mən kördüm (4 + 4)
Cıda bilə köb ok attum (4 + 4)
Ayğır bilə köb yürüdüm (4 + 4)
Düşmanlarını yığlağurdum (4 + 4)
Dostlarumnı mən küldürdüm (4 + 4)
Gök Tenriqə mən ötədüm (4 + 4)
Sizlərqə berəmən yurtum (3 + 5)

Bu səkkiz misralıq şeirdə hətta misra bölgüsü də sabitdir. Yalnız axırını misrada təqt pozulub. Qafiyə axıra qədər um-üm şəklində gedir və feilin birinci şəxs xəbərlik şəkilçisi qafiyələnmənin əsasında durur. Dastandakı bəzi şeirlər qədim türk şeiri kimi assonans qafiyəlidir. Qədim uyğur ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan alliterasiya, paralellizm, ritm, intonasiya, qulaq qafiyələri "Oğuz Kağan" dastanı üçün də xarakterikdir.

Nəhayət, "Oğuz Kağan" dastanı Avropa alimlərinin mifoloji və epik mətnlər üçün təyin etdikləri nəzəriyyə və metodlara həcmnin kiçik olmasına baxmayaraq daha çox cavab verir. Bunu Dədə Qorqud boyları, "Manas", "Maaday Kara" kimi böyük dastanlarla müqayisə də göstərir.

Şifahi ənənədən yazıya alınmış və dastani özəllik daşıyan Oğuznamələrdən biri də nəzmlə yazılmış Uzunkörpü variantıdır. Oğuznamənin Uzunkörpü variantını ilk dəfə H.N.Orkun nəşr etmişdir. Bu dörd vərəqlik əlyazmanın hər səhifəsinə 13 beytlik iki sütun yerləşdirilib. Bu İslami Oğuznamənin Uzunkörpü variantı adlanmasına səbəb onun ilk dəfə Uzunkörpüdə Seyyid Əli adlı bir şəxsin kitabxanasından tapılmasıdır. Seyyid Əlinin məcmuəsi 15 vərəq olub, onunda 4 vərəqi yəni 104 beyti Oğuznamədir. Sonradan məcmuə itdiyindən, onun yazılma tarixi, yeri və katibin adı qaranlıq qalmışdır. Çox güman ki, bu Oğuznamə böyük olmuş, katip oradan yalnız bəzi parçaların üzünü köçürmüşdür. Əsərin harada, nə zaman və kim tərəfindən yazılması haqqında məlumat yoxdur. Əsər yuxarıda da deyildiyi kimi öncə H.N.Orkun, sonra da K.Eraslan tərəfindən nəşr olunmuşdur. K.Eraslan nəşri daha mükəmməl hesab edilir. Bu epik əsər K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu tərəfindən K.Eraslan nəşri

əsas alınaraq Azərbaycanda çap edilmişdir¹⁴. H.N.Orkunun əsər haqqında heç bir məlumat verməsinə baxmayaraq K.Eraslan əsərin dil xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onu “klasik çağıtayı yazı dili öncəsi, yəni XIII və ya XIV yüzillərə aid doğu türkcəsi mətni” adlandırır¹⁵. K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu K.Eraslanın əsərin “başdan, ortadan və sondan xeyli itməsi” fikrinə qarşı çıxaraq yazırlar: “Oğuz haqqında mənzun dastanının, daha doğrusu, dastanının əldə olan parçasının başdan və ortadan nəsə bir gözə dəyər itkiyə məruz qalması fikri bizə şübhəli görünür, çünki bu dastanının Rəşidəddin Oğuznaməsi ilə tutuşdurduqda bəlli olur ki, “Mənzum Oğuznamə”nin naməlum müəllif tərəfindən nəzmə çəkilən parçası Rəşidəddin Oğuznaməsinin vur-tut ilk iki fəslini əhatə edir. Zənnimcə, dastan əvvəldən itmişsə də, çox az itirmişdir. Dastanının ortadan da nə qədər itirdiyini demək çətinidir. Sonrakı mətn isə göz qabağındadır”¹⁶. Uzunkörpü variantı Oğuz haqqında dastan əsasında yığcam şəkildə nəzmə çəkilmişdir.

Oğuznamənin Uzunkörpü variantında Oğuzun, atası Qara Xanla vuruşu müsəlman rədəktəsində olduğu kimi məhz İslam dininə görədir. Oğuzun əmilərinin qızları ilə evlənməsi, onları müsəlmanlığa dəvət etməsi ənənəvi şəkildə bu Oğuznaməni Rəşidəddin və Yazıcıoğlu variantına yaxınlaşdırır. Çox güman ki, katip “Oğuz Kağan” dastanı ilə yana-

¹⁴ Mənzum Oğuznamə / Tərcümə və ön söz İ.Osmanlı. Bakı: Ulu, 2005, s.49

¹⁵ Eraslan Kamal (1976). “Manzum Oğuzname”, Türkiyyat Mecmuası. C. XVIII. İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi, s.172

¹⁶ Nərimanoğlu Kamil Vəli, Uğurlu Fəxri (1993). Oğuznamələr. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti

şı Rəşidəddin Oğuznaməsindən xəbərdar olmuşdur. Bu halda onun yazıya köçürülmə tarixi XVI əsrin ikinci yarısından irəli gedə bilməz¹⁷.

Oğuznamənin Uzunkörpü variantı məsnəvi formasında yazılmış dastan olub İslami variantlardan biridir. Buradan Oğuz Xanın müsəlman övliyası olması aydın görünür. Bu Oğuznamə Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli Oğuznamələrini xatırlatsa da diqqətlə oxunuş göstərir ki, həm Rəşidəddin, həm də Uzunkörpü variantı daha qədim əlyazmasından istifadə yolu ilə yaranmışdır. Həm də Oğuznamədə elə yerlər var ki, bunlar “Oğuz Kağan” dastanı ilə səsleşir. Məsələn, bu əsərdə Oğuz Xanın ayrı-ayrı yerləri almasından danışılarkən deyilir:

İraku Xorasan bu Rumu Firəng,
Mısır Şam düvəlini aldı bəçəng.
Yana hindu Zəngi,
Sicistanu Kabul...

Belə bir təqdimat forması “Oğuz Kağan” dastanı üçün səciyyəvidir. Uzunkörpü variantında Oğuz Xanın hərbi yürüşləri, dövlət qurması oxşar formada “Oğuz Kağan” dastanında da təkrarlanır. Ancaq katibin müdaxiləsindən göründüyü kimi:

Vəli söz köb ilqə uzatmay tidük
Köbün koyduk imdi azın sözləduk¹⁸.

¹⁷ Bayat Füzuli(2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.233

¹⁸ Erarslan Kamal (1976). “Manzum Oğuzname”, Türkiyyat Mecmuası. C. XVIII. İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi

O, Oğuz əhvalatının uzun olmasını, onun cahangirlik yürüşünün söylərsə çox vaxt alacağını bildiyindən sözü qısa tutmuşdur. Demək, katibin əlinin altında tam Oğuznamə mətni varmış. Görünür Uzunkörpü variantının yazıya köçürüldüyü vaxt və yaşadığı bölgənin Oğuznamələrlə zəngin olduğundan və hər kəsə bu əhvalatlar bəlli olduğundan o, mətləbi uzatmaq istəməmişdir.

Oğuznamənin Uzunkörpü variantında leksik və qrammatik vahidlərin çoxu “Oğuz Kağan” dastanındakı eyni adlı kateqoriyalarla adekvatdır. Bu isə onun eyni bölgədə yazıya alındığını deməyə əsas verir. Qıpçaq dilləri üçün xarakterik olan bir sıra leksik vahidlər, məsələn, “køb”, “ərsə”, “anı” və s. həmçinin yiyəlik, yerlik, təsirlik hal şəkilçilərinin işlənməsi, məsələn, kızın, yaxud atanq, sizdin və s. eyni ilə “Oğuz Kağan” dastanında olduğu kimidir. Həmçinin feili bağlama, keçmiş zaman, şərt şəkilçilərinin də işlənməsi Uzunkörpü variantının cağatay ədəbi mühitində yazıldığı fikrini ortaya çıxarmışdır. Onun dili haqqında F.Köprülünün, Z.V.Toğanın və K.Eraslanın fikirləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etsə də, əslində hər üç alimin haqlı olduğu məqamlar vardır. Cağatay ədəbi dili əski xaqaniyə, yaxud şərqi türkcənin, həmçinin uyğur ədəbi dilinin bir çox elementlərini götürməklə XIII-XVI yüzillərdə bütöv Türkiyə üçün ortaq ədəbi dil mövqeyində olmuşdur¹⁹. Oğuznamənin uyğur versiyasının da dilində cağatay ünsürləri tapmaq olar. Bu mənada Oğuznamənin Uzunkörpü variantı oğuz karluq dilində yazılmışdır fikrinə

¹⁹ Bax. Bayat Fuzuli (2006). Türk dili tarixi. Başlangıçtan günümüze kadar türk dili. Çorum: KaraM

gəlmək olar. Bu oğuz dilinin şərq variantı olub, özündə karluq və qıpçaq elementlərini də birləşdirib.

Epik ənəndə yaşayan Oğuznamə mətnlərindən biri də atalar sözü və məsəllərdən ibarət topludur. Bu Oğuznamədə oğuz hikmətləri, obrazlı deyimləri, qısa və yığcam şəkildə verilmişdir. Bu toplularda oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Oğuz atalar sözünü ilk dəfə nəşr edən Diezin variantında 400 atalar sözü verilmiş, topluda Oğuz Kağan, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlamlar, atalar sözləri təqdim edilmişdir.

Bizə qədər gəlib çatan bu Oğuz atalar sözü Berlin kitabxanasında saxlanılan və XV-XVI yüzillərə aid edilən topludur. Əsər "Hazihir-risalati-min kəlimatei Oğuznamə əlməşhur bi-atalar sözü" adlanır və oradan 400 atalar sözünü ilk dəfə alman şərqşünası F.von Diez 1889 ildə nəşr etdirmişdir. Sonradan Diez nəşrindən O.Ş.Gökyay, A.Binyazar və b. alimlər də yararlanmış, onu eyni ilə yenidən öz kitablarında nəşr etmişlərdir²⁰. Ancaq əsərdə bir neçə min atalar sözü vardır. Əlyazma bu günə qədər tam şəkildə çap olunmamışdır. Atalar sözü "Kitab-i Dədə Qorqud"un girişində və Topqarı Oğuznaməsi adı verilən tarix kitabındakı didaktik məzmunlu tiradalar haqqında daha dolğun təsəvvür yaradır. Oğuz atalar sözü ritmli sintaktik paralelizmlər şəklində qurulduğundan dilçilik baxımından da önəmlidir.

İkinci əlyazma S.Peterburq Şərqşünaslıq institutunun əlyazmalar fondunda saxlanılan və birinci vərəqi "Haza kitabı-

²⁰ Bax. Gökyay Orhan Şaik (1973). Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: Milli təhsil basımevi; Binyazar Adnan (2007). Dede Korkut. İstanbul: YPK

Oğuznamə" adlanan "Məcməül-əmsali-Məhəmmədəli" adlı atalar sözü kitabıdır. Bu əlyazma XVI-XVII əsrlərə aid edilir və həcmcə daha böyükdür. O, elm aləminə XIX əsrdən məlum olsa da tam şəkildə ilk dəfə 1987 ildə Bakıda S.Əlizadə tərəfindən geniş ön sözlə birlikdə nəşr olunmuşdur. Əlyazmadakı paremioloji vahidlərin sayı 2000-ə yaxındır²¹.

Hər iki əlyazma, o cümlədən də Oğuz atalar sözünü başqa adlar altında özündə qoruyan toplular indiyə qədər müasir paremiologiyanın tələbləri, həmçinin etnik-mədəni sistemdə paremioloji vahidlərin yeri, rolu baxımından araşdırılmamışdır. Yığcam paremioloji vahidlərdən ibarət olan Oğuz atalar sözləri, alqışları, məsəlləri bu iki Oğuznamə adlı əlyazmadan başqa XIII yüzildən üzü bəri təqribən 140 mənbədə geniş və ya qısa şəkildə toplanmışdır. Bu fakt atalar sözlərinin türklər arasında geniş yayıldığını sübut edir. Həmçinin Oğuz atalar sözlərindən türkcə, hətta farsca yazan şairlərin böyük əksəriyyətinin öz əsərlərində istifadə etdiyi də məlumdur²².

Bundan başqa Diez nəşrində təkcə atalar sözləri və məsəllər deyil, hikmətli kəlamlar, nəsihətamiz deyimlər, alqışdualar, etik-əxlaqi fikirlər, bir sözlə etnik-mədəni sistemin bütün sferasını əhatə edə biləcək aforistik kəlamlar verilmişdir. Oğuz Ataya, Dədə Qorquda aid edilən fikirlərlə yanaşı, orada çoxsaylı paremioloji vahidlər də vardır. Bu paremioloji vahidlərdən 75-i Dədə Qorquda aiddir ki, onlardan bir çoxuna KDQ-də rast gəlirik. Dədə Qorquda aid edilən hikmətli

²¹ Oğuznamə (1987). Çapa hazırlayanı S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı

²² Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.226

sözlərdən bir çoxu S.Əlizadə nəşrində, həmçinin "Əmsali türkanə" kitabında da təkrarlanır. Məsələn, "Allah-Allah di-məyincə işlər onmaz" kimi atalar sözü. Atalar sözünə verilən tarixi oğuz tərifləri hər iki Oğuznamədə cüzi fərqlə eynidir: "Ataların sözü Qurana girməz. Ol Quran yanında yalan yalın yalıdır. Atalar sözün tutmayan yabana atılır, axirətdə tamu əhlinə katılır". Hər iki toplunun, həmçinin "Əmsali türkanə" və KDQ müqəddiməsində verilən atalar sözlərinin müqayisəsi göstərir ki, paremioloji vahidlərdəki qayə, məzmun əsasən dəyişməz qalmışdır. Bu isə türk mədəniyyətinin stabilliyi və atalar sözlərinin konservativliyi ilə bağlıdır. Ancaq paremik vahidlərdə dil-üslub fərqləri də nəzərə çarpır ki, bu da tarixi-lingvistik inkişaf, mədəniyyət çevrəsinin dəyişməsi ilə bağlıdır²³.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Oğuz dünyasında müdrik ataların tipikləşmiş, ümumiləşmiş simvolu Qorqud Atadır ki, bir çox hikmətli kəlamlar onun adı ilə başlayıb, onun adı ilə qurtarır. Qorqud Atanın və onun kimi ataların bu ibrət dərsi tarixin keşməkeşli sınaqlarından çıxmış, sınıdıqca düzlüyünə, nəticəsinə daha da inanılmışdır. Təbii ki, hər iki topluda verilən hikmətli sözlərin, atalar sözünün hökm kimi səslənməsi müşahidə olunur. Çünki atalar sözləri müqəddəs Qurana girməsə də, onun yanında gedir və müqəddəs kitabın ayələri qədər pozulmazdır. Atalar sözündəki tabuların pozulması etnosun məhvi, fərdin cəhənnəm əhlinə qatılmasıdır.

Nə yaxşıdır, nə pisdir, nə olar, nə olmaz prinsipi üzərində qurulmuş Oğuz atalar sözü şübhədən, gümandan, sual-

²³ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.226-227

dan uzaqdır. Atalar sözlərinin hökm kimi səslənməsini şərtləndirən əlamətlərdən biri də oradakı sözlərin təsir gücünə, emosionallığına, axıcılığına, lakonizminə ciddi fikir verilməsi ilə də bağlıdır. Söz və cümlələr elə seçilmiş, elə sıralanmışdır ki, onları dəyişmək, bir başqası ilə əvəzləmək mümkün deyildir. Milli-mədəni sistemin bu ümumiləşmiş paremik vahidləri dilçilik baxımından olduqca dolğun olub, dərin mənaya, zəngin semantik yükə malikdir²⁴.

Atalar sözü və zərbi-məsəllərdəki lakonikliyi, təsir gücünü və ümumiləşdirmə dairəsini paremioloji vahidlərin poetik arxitektonikasında paralelizmin, alliterasiyanın, assonans qafiyələrin durmasında axtarmaq lazımdır. Məsələn, "Bəglərilə uruşanın başı ilə malı yitər, Danış danişməndlərilə atışanın dili ilə imanı yitər", yaxud "Aftan olsun, oftan olsun", "Toquz qaftan, bir kürk, toquz şərlü bir türk" və s. Bu atalar sözlərində bir-iki sözdən tutmuş, bir neçə cümlədən ibarət paremioloji vahidlər də vardır. Qafiyəli iki, iki və üç misradan ibarət atalar sözlərinə də rast gəlirik ki, bu onların uzun müddət yaddaşlarda qalmasına səbəb olmuşdur.

I.3. Ədəbi Oğuznamələr

Oğuznamələr zamanla yazılı ədəbiyyatın da obyektinə olmuş, o dövrün şair və mütəfəkkirləri dəfələrlə Oğuz elinin qəhrəmanlarına və oğuz mövzusunə müraciət etmişlərdir. O baxımdan Dana Atanın heca vəznində yazdığı Oğuznaməsi ilk ədəbi əsər özəlliyi daşıyır. Türkmən övliya tayflarından

²⁴ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.227

mücvirlərin əcdadı hesab edilən Dana Ata İhsan Şeyx XV əsrin ikinci yarısı ilə XVI yüzilin başlarında yaşamışdır. O, sufi şeyxi olub yazdığı hikmətləri ilə məşhur idi. Dana Atanın təriqət silsiləsi Əhməd Yəsəviyə qədər uzanır. Yəsəvi şeyxinin Oğuznamə yazması bir daha göstərir ki, xalq sufiləri təriqətlərini yaymaq üçün oğuzların müqəddəs saydığı Oğuz Xan əhvalatından da istifadə edirdilər. Oğuznamə müəllifi Dana Ata haqqında hələlik dəqiq məlumat yoxdur. Onun 1608-ci ildə vəfat etdiyini deyənlər də var²⁵.

Dana Atanın Oğuznaməsinin əlyazma nüsxəsi S.Peterburq Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Əlyazmanın təsvirindən görüldüyü kimi onun üzə 1821 ildə Molla Qurbanğəldi adlı bir katib tərəfindən köçürülmüşdür. Oğuznamə hecəda, qoşma və gəraylı formasında yazılmış ilk ədəbi əsərdir. Burada başqa Oğuznamələrdə rast gəlinməyən məlumatlar da vardır. Dana Ata Oğuzu müsəlman vəlisi kimi öydükdən sonra onun şəcərəsini verir. Bundan sonra Oğuz Xanın aldığı yerlər barədə məlumat verir. Oğuz Xanın aldığı ölkələr içində Dana Ata Qara Kitayın, Tibetin, Tacikin adlarını çəkir. Dana Ata taciklərdən bir xalq kimi yox, Hindistanla Çin arasında yerləşən ölkə adı kimi bəhs edir. Hətta Dana Atadan 100 il sonra Oğuznamə yazan Əbülqazidə də tacik adı yoxdur. Başqa Oğuznamələrlə uyğun gəlməyən yerlər bu Oğuznamədə çoxdur. Bu da Dana Atanın yazılı qaynaqlara deyil də, daha çox şifahi mənbələrə əsaslandığını göstərir.

Strukturu, yazı tərzilə orijinal əsər təsiri bağışlayan Dana Atanın Oğuznaməsi ilə türkmən ədəbiyyatında Oğuz-

²⁵ Bayat Füzuli (2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.227

namə motivləri əsasında ədəbi əsərlər yazmaq ənənə şəklini aldı. Digər tərəfdən Dana Atanın Oğuznaməsində "Oğuz Kağan" və Dədə Qorqud boyları ilə səsleşən yerlər də çoxdur. Bu da Oğuznamələrin hələ XVI-XVII əsrlərdə xalq arasında dastan, rəvayət, nağıl formalarında yaşadığını təsdiq edir.

Türkmən yazılı ədəbiyyatında Dana Ata İhsan Şeyxin Oğuznamə əsərindən sonra XVIII əsrdə Nurmühəmməd Əndəlib ədəbi bir dastan qələmə aldı. Dana Atadan sonra yazılan bu ikinci nümunə də şeirlə yazılmışdır. XVIII əsr türkmən ədəbiyyatının böyük şairlərindən biri olan Əndəlib təqribən 1660-1665-ci illərdə anadan olmuşdur. O, öz dövrünün bütün elmlərini kamil bildiyinə görə, ona ustad təxəllüsü verilmiş, hətta bir çox əsərlərinə sonrakı şairlər nəzirə, təxmis də yazmışlar. Əndəlibin yaradıcılığında başlıca yeri əruz vəznində yazdığı şeirləri, qəzəlləri tutur. Buna baxmayaraq şair hecada da bir çox sənət nümunələri yaratmışdır. Əndəlib Oğuznaməni məsnəvi formasında nəzmə çəkmişdir²⁶. Bu Oğuznamə çağatay mədəniyyəti çəvrəsində yazılmış Oğuznamələrə məxsus xüsusiyyətlərə (oğuzlarla monqolların qohumluğu) malikdir. Oğuzun tatar və moğol xanı, Monqolustanın Oğuz yurdu kimi təqdimi dastana Orta Asiya epik ənənəsinin təsirindən xəbər verir. Çingiz Xanın yürüşləri və xalac qəhrəmanı Muhəmməd Bəxtiyar haqqında verilən məlumatdan bəlli olur ki, müəllif əsərini Əbülqazinin "Şəcərəyi-tərakimə"si əsasında qələmə almışdır.

Əndəlib Nurmühəmmədin Oğuznamə əsəri həcmcə böyük olmasa da, dəyərinə görə çox qiymətlidir. Üç min illik

²⁶ Bekmırodov A. (1987). Andalıp xem oğuznamaçılıq debi. Aşxabat: İlim

tarixi olan Oğuz Xan və onun övladlarının əhvalatını şair böyük ruh yüksəkliyi ilə qələmə almışdır. Bu Oğuznamənin qiymətli cəhətlərindən biri də onun ilk dəfə olaraq 24 hərflili Oğuz əlifbası haqqında məlumat verməsidir. Əndəlibə görə, bu əlifba damğalar əsasında tərtib edilmişdir. Bu tip bir məlumata heç bir qaynaqda rast gəlinmədiyindən güman etmək olar ki, şair 24 Oğuz boyunun damğasından söz açır, bu damğaları əlifba kimi qələmə verir. Ancaq bəlli olduğu kimi Oğuz boylarının damğası 24 deyil, daha az olmuşdur, yəni bir neçə Oğuz boyunun bir damğası olmuşdur²⁷.

Əndəlib Oğuznamə yazmaqda məqsədinin nə olduğunu bildirməklə əhvalata belə başlayır:

Anınq vakaların yazmaqqa qayım,
Bolqan bu Andalıp arzuva dayım.
Gəl, əysəm xəvəsli yolunqa tüngil,
Nəsip olsa, mıradıncə yetişgil²⁸.

Əndəlib Oğuznamədə insanın yaranmasından başlayaraq Oğuz Xanın əcdadı Yafəsdən, onun oğlu Türkdən danışır, özünün fəlsəfi fikirlərini açıqlayır. Burada o, Çingiz Xanın, Qıpçaq Xanın dastanlarını da məhərətlə verə bilmişdir. Başqa Oğuznamələrdə Qıpçaq yalnız ad kimi keçirsə, Əndəlibdə Qıpçaq qəhrəmanlardan biri kimi öyülür. Əsasən, Oğuz Xanın qəhrəmanlığından, ölkələr fəth etməsindən söz açan bu dastan 12 kiçik hissədən, yəni on iki dastandan ibarətdir. Bu

²⁷ Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.227

²⁸ Andalıp Nurmuxammed (1990). Şığırlar xem poemalar. Aşqabat: İlim

faktın özü şairin Dədə Qorqud dastanlarını yaxşı bildiyini göstərir. Burada Oğuz Xanın yürüşləri, İt Barak və Qara Kitaylarla döyüşü, onun öz səltənətini yay və ox tapan oğulları arasında bölməsi və nəhayət, Oğuz Xanın ölümü hissələri əks olunmuşdur. Əndəlibin Oğuznamə əsərinin oxunuşundan onun türk tarixini yaxşı bildiyi aydınlaşır. O, əcəm dediyi İranlıların tarixini 4 yerə bölür. Oğuzu Kəyumərsin oğlu Huşənglə müasir hesab edir. Oğuzun Huşənglə vuruşu və birincinin qələbəsi yüksək pafosla tərənnüm olunur. Şairə görə, Oğuz Xan Huşəngə qalib gələndən sonra Bistam, Daşkənd, Səmərqənd, Buxara, Kəşmir və Nil sahillərini alıb öz toprağına qatır. Əndəlib əsərində türkləri tərifləyir, onların döyüş qəbiliyyətinin əvəzsiz olduğunu bildirir²⁹. Oğuz Xanın dünyanı tutmasını, hər kəsin türklərdən qorxduğunu şair belə yazır:

Türk adı tutulqandan caxanda,
Xəmada korkı gəlqəy ərdi canda.
Baqan cayı uruşsız aldı raqayət
Tarakkı tapdı türk ilə biqayət³⁰.

Həm Dana Atada, həm də Əndəlibdə türk tarixinin şanlı səhifəsi olan Oğuz fətuhatı ilə öyünmək özünü qabarıq şəkildə göstərir. Yazıcıoğlu Əli Oğuznaməsində olduğu kimi Əndəlibin Oğuznaməsində də Oğuz Xanın oğullarına nəsihəti verilmişdir. Onun ədalətlə, heç kimə zülm etmədən dünyanı aldığını oğullarına bildirməsi Yazıcıoğlu Əli variantını

²⁹ Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.228

³⁰ Andalıp Nurmuxammed (1990). Şığırlar xem poemalar. Aşqabat: İlim

xatırladır. Ədalətin hökmdar üçün birinci şərt olduğunu Oğuz Xan oğlanlarına dönə-dönə vəsiyyəət ədir:

Adıldan özqə maksat xakanqa layık
Degildir, siz takı bilinq, xalayık.

“Kitab-ı Dədə Qorqud”da olduğu kimi Əndəlib də hər bir dastanı nəsihətlə tamamlayır. Əgər boyların sonunda Dədə Qorqud gəlib boy-boylayıb, soy-soylayıb, Oğuz igidlərinin başına gələnləri danışırsa, Əndəlib də dünyanın keçiciliyindən, vəfasızlığından, ömrün qısalığından, mən-mən deyən igidlərə belə aman vermədiyindən söz açır:

Gəl, eysəm Andılıp, bol meyqə qana,
Takı təzə suxan gəltir bəyana
Qarıp əxli xəmişə meyqə talib
Cahana gəlmədi xiç kimsə qalib³¹.

Əruzda yazılan bu əsərin damğa ilə bağlı hissəsi heca vəzninin beşlik və onluğunda yazılmışdır. Əsər, həm də türkmən ədəbiyyatında bilinən ilk məsnəvisidir.

I.4. Şəcərə Oğuznamələri

Bizə məlum olan ilk yazılı tarixi-xronoloji Oğuznamənin müəllifi yəhudi əsilli Rəşidəddin Fəzlullah Əbül Xeyr Həmədanidir ki, 1247-ci ildə Həmədan şəhərində anadan ol-

³¹ Andalıp Nurmuxammed (1990). Şığırlar xem poemalar. Aşqabat: İlim

muşdur. Fəzlullah Rəşidəddin öz dövrünün görkəmli tarixçisi, həkimi, alimi və dövlət xadimi olmuşdur. O, məşhur Elxani hökmdarlarından Mahmud Qazan Xanın və onun oğlu Olcaytunun vəziri olmuşdur. Rəşidəddin Elxanilər dövlətində keçirilən islahatlara kömək etmiş, həmçinin Təbrizdə Rəşidiyyə memarlıq kompleksinin tikilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Fəzlullah Rəşidəddinin tibb, fəlsəfə, fiqh, təbiət elmlərinə həsr olunmuş çoxlu elmi əsərləri vardır. Ancaq o, bütün dünyada məhz tarixçi kimi tanınmışdır. Onun tarixi əsərləri Elxanilər dövlətinin, ona qonşu olan ölkələrin siyasi, iqtisadi, mədəni və ictimai tarixini öyrənməkdə əvəzəedilməz mənbədir. Bu böyük elm xadimi Elxani hökmdarı Olcaytunun ölümündə günahlandırılaraq 1318-ci ildə Təbriz şəhərində edam edilmişdir³².

Elxani hökmdarları monqol mənşəli olmalarına baxmayaraq soyköklərini Oğuz Xana bağlayırdılar, çünki onların ulu babaları Çingiz Xan cahan hakimiyyəti məşruluğu qazanmaq üçün özünün soyunu Oğuzla bağlamışdı. Onun nəticələri də başda Mahmud Qazan Xan (1295-1304) olmaqla bir türk dövləti qurmuşdular və özləri də türkləşmişdilər. Mahmud Qazan Xan bu dövlətin tarixinin yazılmasını sarayın həkimi və vəziri Fəzlullah Rəşidəddinə tapşırırdı. Bu işə təqribən 1300, yaxud 1301-ci ildə başlayan Rəşidəddin çoxcildli "Cami-üt Təvarix" adlı əsərini 1310-cu ildə tamamlayıb Olcaytu Xana (1304-1317) təhvil verdi.

Oğuznaməni tarixi mənbə kimi öyrənən alimlərdən E.Bloche, V.Bartold, A.Bernştam, Z.V.Togan və b. Rəşidədd-

³² Bayat Füzuli(2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.228

dinin reallıqla əfsanəni, tarixlə mifologiyanı çarpazlaşdırdığını qeyd edirlər və daha çox tarixi məqamlara diqqət verməyə çalışırlar. Rəşidəddinin verdiyi tarixi məlumatlar yunan, roma, ərəb, fars və gürcü dilli mənbələrin verdiyi məlumatlarla tutuşdurulduqda, çoxlu üst-üstə düşən yerlər aşkarlanır. Bu isə orta çağ tarix elminin şifahi tarixdən qopa bilmədiyini təsdiq edir.

“Cami-üt Təvarix” əsərinin bütün hissələri bizə qədər gəlib çatmamışdır. Ancaq bu mükəmməl tarix əsəri bizə qədər üç cildə gəlib çatmışdır. Birinci cildə giriş, türk və monqol tayfalarının geneologiyası (şəcərələri) və Çingiz Xanın tarixi daxildir. İkinci cildə Uqedeydən başlayan monqol xanlarının tarixi verilmişdir. Üçüncü cild Hülakunun qurduğu Elxanilər dövlətinin tarixinə həsr olunub³³.

Elm aləmində Oğuznamə adı ilə tanınan hissə məhz birinci cildə verilmişdir. Rəşidəddinin əsərində Oğuz tarixi iki variantda verilir. Birincisi, əsərin birinci cildində verilən mətndir ki, həcmə kiçikdir. Burada Oğuz tarixi müxtəsər şəkildə təsvir olunur. İkincisi, ”Cami-üt Təvarix”in ikinci cildində verilən “Tarix-i Oğuzan ve Türkan” adlanan Oğuznamədir ki, həcmə birincidən böyükdür. Bir tarixçi kimi Rəşidəddin oğuz tarixinin qaynaqlarından söz açaraq yazır ki, bu xalq öz soyunu Olcay adlandırdıqları Yafəsdən başlayır. Olcay Xan türk tayfalarının ümumi əcdadı hesab edilir. Rəşidəddinin tarixi Nuh peyğəmbərdən başlayıb 1304-cü ilin hadisələrinə qədər böyük bir dövrü əhatə edir. Əsərin birinci cildi şifahi mənbələrə əsaslandığından etnoqonik mifləri, rə-

³³ Bayat Füzuli(2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.228

vayətləri, dastan əlamətlərini tarixi hadisələrlə çulğamış şəkildə təqdim edir. Oğuz dastan elementi Oğuz şəcərəsində, Oğuz tarixi Oğuz əfsanələrində verildiyindən Rəşidəddinin Oğuznaməsi spesifik cəhətlərə malikdir. Əsl adı "Oğuz, onun soyunun və türk sultanlarının zikri" adlandırılan Oğuznamə variantında Rəşidəddin türk və monqol ağsaqqallarından eşitdiyi əhvalatları qələmə almışdır. Bununla yanaşı onun əlinin altında yazılı qaynaqlar da olmuşdur. Bu qaynaqlardan bir qismi türkcə olmuşdur. Bunu Oğuznamədə qalmış "tac", "kenqəş", "yurt", "yurtçu", "yaylaq", "yağlı", "il" sözləri, həmçinin mətnə türkcə getmiş şəxs və coğrafi adlar da sübut edir. Həm də Rəşidəddin Oğuznaməsində epik ənənədən gələn çoxlu motivlər, klişelər vardır ki, bunların əksəriyyəti sonrakı Oğuznamələrdə təkrarlanmır. Digər tərəfdən, onun bütün Oğuznamə nüsxələrindən yararlandığını demək də mümkün deyildir. Belə ki, əd-Dəvadarinin haqqında məlumat verdiyi Oğuznamədən Rəşidəddinin xəbərini olmadığı ilk baxışdan məlum olur. Bunu aparılan tarixi-filoloji müqayisələr də göstərir.

Rəşidəddin özündən əvvəlki və sonrakı tarixçilərdən fərqli olaraq türkləri Yafəs (yaxud Yafət) oğlu Türkün nəslinə kimi yox, Olcay nəslinə kimi qələmə verir. Onun Oğuznaməsində türklər Nuhun oğlu Olcay xanın oğlu Dib Yavku Xanın dörd oğlundan törəyiblər. Çox qısa olan bu mifoloji şəcərədə türklərlə monqolların müştərək babaları olan Tatar və Monqola qədərki hökmdarların sadəcə olaraq adları çəkilir, haqlarında yetərli məlumat verilmir. Buna baxmayaraq orta əsr tarixçiləri bu və ya digər hadisənin təsvirində, izahında "Cami-üt Təvarix"dən həmişə mötəbər mənbə kimi istifadə

etmişlər³⁴.

Rəşidəddinin də yazdığı kimi o dövrdən uzun bir zaman keçdi, ona görə də türklər o zamankı hadisələri unutmağa başladılar, çünki türklərin nə kitabları, nə də yazılı qaynaqları vardı. Belə olduqda türklər aradan keçən dörd-beş min illik tarixlərini yaza bilmədilər. Onların əlində yalnız yaxın dövrə aid olan bir neçə dastandan başqa etibarlı tarixi mənbə yox idi. Həm də bu bilgilər onlara şifahi üsulla gəlib çatmışdır ki, türklər bu şifahi tarixi övladlarına da öyrədirdilər³⁵. Rəşidəddin oğuzların tarixini şifahi mənbələr əsasında yazdığını, ilk dəfə olaraq geniş bir tarix yazmaq istədiyini yazır. Həm də onun bəhs etdiyi bu bir neçə dastanın təxminən oğuzlar haqqındakı “Oğuz Kağan” və digərləri olduğunu düşünmək mümkündür. O, “Cami-üt təvərix”də mətnin başlığını Oğuznamənin məzmununa uyğun şəkildə “Oğuz və onun övladlarından törəyən yuxarıda xatırladığımız 24 tayfa və ona qoşulan bəzi qardaşları və əmisi oğlanlarından törəyən uyğurlar, qıpçaqlar, kanqlılar, karluklar, kalaçlar haqqında tarix və xalq hekayələri” adlandırır və mətnin adı çəkilən “qövmələrin müdrik adamlarının söylədiklərinə və onların hamısının razılaşıdıqları məqamlara əsasən ifadə olunduğunu” bildirir³⁶. Ancaq Rəşidəddin digər yerlərdə də dastan söyləyicilərindən, yəni bir neçə adamdan danışır. ”Bütün incəlik-

³⁴ Bayat Füzuli(2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.228

³⁵ Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Т. I, кн. I. Москва-Ленинград: Издательство АН ССР, 1952, s.153

³⁶ Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Т. I, кн. I. Москва-Ленинград: Издательство АН ССР, 1952, s.80

ləri ilə onlar bu vəziyyəti aşağıdakı şəkildə nağıl edirlər³⁷ deyir və konkret olaraq heç bir adamın adını çəkmir. Bir sözlə Fəzlullah Rəşidəddin türk tarixçiləri və hazırcavab nağılçılar söyləyirlər deyimi ilə öz əsərində oğuzların tarixini bilən söyləyiciləri nəzərdə tutur³⁸.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rəşidəddinin "Cami-üt Təvarix" əsərində Qurandan gətirilmiş ayələr, "Şahnamə"dən verilmiş şeir parçaları, nəhayət, təhkiyə tərzli bu əsəri tarixi əsərlə yanaşı folklor nümunəsi kimi də öyrənməyə əsas verir. Dilindəki obrazlılıq, fars nəsrinə xas bəlağət və uzunçuluq da Oğuznamədə hiss olunur.

Orxon-Yenisey kitabələrində Üç Oğuz, Altı Oğuz adı ilə xatırlanan oğuzların daha qədim və nisbətən düzgün tarixini şifahi tarixə əsaslanmaqla Rəşidəddin vermişdir. Rəşidəddin oğuzların tarix səhnəsinə çıxmalarını, dövlət qurumlarını, başqa xalqlara münasibətini ümumdünya tarixi kontekstində təqdim edir. O, həmçinin şifahi və yazılı qaynaqlarla yanaşı "Oğuz Kağan" dastanından da xəbərdar olmuşdur. Bunu Oğuz Xanın hərbi yürüşləri, yay-ox əhvalatı, Dədə Qorqud Oğuznamələrində verilən Bayındır, Qazan və Qorqudla bağlı əhvalatlar da təsdiqləyir. "Cami-üt Təvarix" əsərində Dədə Qorqud qəhrəmanlarından təqribən on birinin adı çəkilir, bu və ya digər dərəcədə uyğun tarixi hadisələr nəql olunur.

Rəşidəddinin Oğuznaməsi giriş və on səkkiz fəslə əhatə edir. Burada bir çox əfsanəvi, mifoloji hadisələrlə yanaşı real

³⁷ Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, s.80

³⁸ Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Огуз-Наме. Перевод с персидского Р.М.Шукюровой. Баку: Наука, 1987, s.25

tarix də əks olunmuşdur. Məsələn, birinci fəsil "Oğuzun atası, əmiləri, qohumları və yaxınları ilə döyüşü, onun düşmənləri üzərində qələbəsi" adlanır və Oğuzun İslam dini uğrunda atasını öldürməsi, tayfasını müsəlman dininə dəvət etməsindən danışılır. İkinci fəsildə artıq Skif-Saka dövrünün məlumatları saxlanılıb. Burada İnal Yabqu zamanından qabaqkı xanlar haqqında verilən informasiya da tarixi kökə malikdir. Oğuzun Ön Asiyanı alıb öz yurduna qatması sakaların e.ə. VII yüzildəki Ön Asiya fəthatından başqa bir şey deyildir. Oğuznamənin Rəşidəddin variantında oğuzlar Çindən, Mancuriyadan Misirə qədər böyük bir ərazidə dövlət quran tayfa kimi təriflənir. Eyni zamanda türklərin e.ə. VII-V yüzillərdə Monqolustanda, Qafqazda, Dəməvənddə və Ön Asiyada dövlət qurmaları tarixi sənədlərlə təsdiqlənir³⁹.

Rəşidəddinin tarixində eramızın V yüzilindən İranda yaşayan bayındırlar, X əsrdə gəlib onlara qoşulan salorlar, xalaçlar və onların yerdəyişmələri real, həqiqətə uyğun şəkildə verilmişdir. Oğuzların Çinlə münasibətləri də tarixi faktlarla təsbit olunur. Oğuznamədə Hun dövründəki türk fəthatı da Oğuz Xanın adına bağlanır. Bu, Metenin/Maotunun Oğuz olması ehtimalını daha da gücləndirir. Bununla yanaşı orta çağda baş vermiş tarixi hadisələr də Oğuz Xanın adı ilə bağlanır. Məsələn, Səlcuqluların xaçlı yürüşlərinin qarşısını almaları, avropalı mənasında işlədilən "firəng"lərə münasibət buna misal ola bilər⁴⁰.

Salnamə Oğuznamələrinin tarixi baxımdan dəyərli

³⁹ Bayat Füzuli(2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.230

⁴⁰ Bayat Füzuli(2000). "Oğuznamələr, 1-8", s.230

olanlarından biri də Əbülqazi Bahadır Xanın “Şəcərəyi-təra-kimə” və “Şəcərəyi-türk” əsərləridir. Hər iki əsərdə verilən Oğuznamə hissəsi demək olar ki, eynidir. 1643-1663-cü illərdə Xivə xanı olan Əbülqazi, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz iki tarix əsəri yazdı. Türklərin, konkret olaraq oğuzların mənşəyi haqqında olan bu əsərləri Xarəzmi Ərəb Muhəmməd Xanın oğlu Əbülqazi Bahadır Xan 1664-cü ildə yazmışdır. Əbülqazi Oğuznaməni peyğəmbərlər tarixinə uyğun şəkildə Hz.Adəmdən başlayır, türk tarixinə Nuhun oğlu Yafəslə keçir. Əbülqazidə Yafəs Amulca Xan adı ilə qeyd edilir və onun Türk, Xəzər, Səkləb, Rus, Minq, Çin, Kəməri, Tarıx kimi oğullarının adlarını çəkir və Amulcanın vəsiyyəti ilə Türkün onların hökmdarı olmasını bildirir. Hakimiyyət Türkdən sonra oğlu Tuteqə keçir. Tuteqdən sonra da hakimiyyətə Amulca Xan gəlir.

Amulca xan Rəşidəddin Oğuznaməsindəki Olcay adının monqollaşdırılması və ya Abulca şəklində ərəbləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir⁴¹. Əbülqaziyə görə Amulca Xandan sonra hakimiyyət onun oğlu Bakuy-Dib-Xana ondan da oğlu Gök Xana və ondan da oğulları Tatar və Moğola keçir. Moğol adının çəkilməsi oğuzlarla monqolları eyni kökə bağlamaq cəhdidir, çünki Əbülqazi özü də qırpçaqlaşmış moğollardandır. Buradan da müəllifin Oğuznaməni monqollaşdırmaq cəhdi özünü göstərir. Ona görə də Əbülqazi Moğol və Tatar kimi iki əcdad adını şəcərəyə daxil edir. Daha sonra Moğolun oğlanları Kara Xan, Gür Xan, Kır Xan, Ur Xanın

⁴¹ Ögel B. Türk Mitolojisi. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s.145-148

adları çəkilir və bəzi əhvalatlardan sonra hakimiyyət Kara Xanın oğlu Oğuzla keçir. Göründüyü kimi oğuzlar başlanğıcdan moңqol mənşəli xalq kimi təqdim edilir. Oğuznamənin bu hissəsində Oğuzun dünyaya gəlişi, müsəlman olması, anasını və xanımlarını İslama dəvət etməsi kimi dastan motivləri vardır.

Elə buna görədir ki, “Şəcərəyi-tərakimə” Oğuzun tatarlar üzərinə getməsindən və onlara qalib gəlməsindən, ardınca 72 illik mübarizədən sonra tatarlara və moğollara qalib gəlib onlara İslam dinini qəbul etdirməsindən danışır⁴². Əsərdə deyilir ki, Oğuz Xan moğol və tatar ellərini toplayıb Talas və Sayran üzərinə getdi. Burada Orta Asiyanın fəthindən bəhs edən hissə Çingiz Xanın hərbi yürüşlərini xatırladır. Oğuz Xanın Turan və Hindistan üzərinə yürüşü onun öz evi Moğolustana qayıtması ilə nəticələnir⁴³. Bu şəkildə Oğuz elinin epik (eləcə də etnik) coğrafiyası Türküstandan Moğolustana köçürülür və Oğuz Xanın aldığı və məmləkətinə qatdığı ölkələr siyahısına salınır. Daha sonra Oğuzun İrana yürüşü Kəyumərsin öldüyü və Huşəngin hələ hakimiyyətə gəlmədiyi (İranda vahid dövlətin olmadığı) dövrə düşdüyünü bildirir⁴⁴. Oğuz elinin hakimlərinin dövrünü bu şəkildə tarixləşdirmək Əndəlib Oğuznaməsində də mövcuddur. İstər Rəşidəddin, istər Mirxond, istər Hafiz Əbru, istərsə də Əndəlib

⁴² Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, s.43

⁴³ Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, s.45

⁴⁴ Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, s.47

və Əbülqazi Oğuznaməni tarixiləşdirmək üçün şifahi ənənədən istifadə etməklə bərabər bilinən İran tarixinə də baş vurmuşlardır.

Əbülqazinin əsərində bir çox tarixi haşiyələr də mövcuddur. O, Oğuzun Qıpçağı qiyamçı urus, olak, macar və başkurtlar üzərinə göndərməsi ilə bağlı dastandan gələn motivdən sonra, Çingiz Xanın Xarəzmşah ölkəsini fəth etməsi, Cuci Xanın qıpçaqları məğlub etməsi, qıpçaqların və onların yurdlarının taleyi ilə bağlı təfərrüatlar da vermişdir. Əbülqazi xalaçlardan olan Məhəmməd Bəxtiyarın Hindistanda qurduğu dövlət haqqında qeydlər də vermişdir ki, bunlara daha əvvəlki şəcərə Oğuznamələrində rast gəlmək mümkün deyildir⁴⁵.

Əbülqazi əsərini səmimiyyətlə yazdığını, hadisələrə obyektiv baxdığını hələ əsərin ilk başlarında bəyan edir. “Şəcərəyi-tərakimə”nin müqəddiməsində o belə deyir: “Heç kim fikirləşməsin ki, mən bu kitabı öz nəslimi yüksəltmək üçün, həqiqəti təhrif edərək yazdım. Onsuz da Haqq mənə hər şeyə qadir yaratmışdır, buna ehtiyacım da yoxdur. Mən bütün həqiqəti olduğu kimi yazdım. Tanrı mənə xüsusi olaraq üç şey verdi:

1. Əsgərlik elmi, qanun və nizamları, orduya başçılıq etmək sənəti, bir ordunu səfərə hazırlamaq və hərbi nizamla düzmək.

2. Türk, ərəb və əcəm dillərində hər cür şeir yazmaq.

3. Monqolustan, Turan, İran və Ərəbistanda hökm sü-

⁴⁵ Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, s.45-47

rən padşahların tarixini bilmək.

İranda, İraqda və Hindistanda mənim kimi şair yoxdur desəm yalan olmaz”⁴⁶.

Ancaq Əbülqazi Rəşidəddindən fərqli olaraq, Oğuz haqqında dastanın və müəyyən hallarda Oğuz elinin tarixindən bəhs edən Oğuznamələr silsiləsinin geniş təsvirini verməkdən imtina etmişdir. Buna misal olaraq Rəşidəddin Oğuznaməsində təsvir olunan qaranlıq dünya, Şirvan və Şamaxı, Arran və Muğan, Gürcüstan, Diyarbəkir, Şam, Kürdistan, Təkfur Xan və frənglər, Misir, Bağdad, Bəsrə və İsfahanın fəthi, habelə Qara Sülük və Yuşi Xoca və s. ilə bağlı hadisələrin üzərindən sükutla keçmiş, şifahi ənənədən gələn başqa motivləri də yazmağı lazım bilməmişdir. Hətta bir çox tarixi hadisəni ya qısa, ya da heç toxunmadan təqdim etmişdir. Məsələn, o, əsərdə Oğuzun dünyanı fəth etməsi ilə bağlı hadisələrin bir çoxunun hətta qısa məzmununu da verməmişdir. Müəllif Oğuzun hətta Qərbə səfərində fəth etdiyi ölkələrin adlarını da tam şəkildə çəkmir. Fəth olunan ölkələrdən yalnız Xorasanın, İraqi-Əcəmin, İraqi-Ərəbin, Azərbaycanın, Ərmənin, Şamın və Misirin adı xatırlanır⁴⁷.

Buna baxmayaraq Əbülqazinin əsərində epik dastan mətnində mövcud olan bəzi motivlər də vardır ki, bunlara başqa Oğuznamələrdə rast gəlmirik. Məsələn, “Oğuz Kağan” dastanında əks olunan yuxu motivindən sonra tikilən qırx qulaçlıq iki dirək və başlarına qoyulan qızıl və gümüş toyuq

⁴⁶ Ebülqazi Babadır Han (1974). Şecere-i terakime. Türklərin soy kütüğü. İstanbul: Tercüman 1001 Temel eser

⁴⁷ Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, s.48

motivinə “Şəcəreyi-tərakimə”də rast gəlirik. Əbülqazi Baha-dır Xan bu barədə belə yazır: “Sağ tərəfdə 6 ağ çadır (ürgə) və sol tərəfdə 6 ağ çadır qurdu. Və yenə sağ tərəfdə başına qızıl toyuq qoyulan qırx qulac ağac və sol tərəfdə başına gümüş toyuq qoyulan qırx qulac ağac dikəltdi. Və sonra xanın əmri ilə buzuklar nökərləri ilə qızıl toyuğa, uçuqlar nökərləri ilə gümüş toyuğa ox atdılar. Toyuqları vuranlara çoxlu xələtlər verildi”⁴⁸. Bu motiv təbii ki, epik yaradıcılıq üçün spesifikdir. Həm də Əbülqazinin əsərində dastan ənənəsindən gələn epik formullar və Oğuznamənin poetik strukturunu əks etdirən parçalar da mövcuddur. Sonunculardan Qorqud Ataya aid edilən Salor Qazan alp haqqında tərif, Öqürçükin dilindən deyilən şeir parçası misal ola bilər⁴⁹.

Əbülqazidən öncə türkçə yazılmış Oğuznamələrdən biri də Salır Baba Qulalıoğlu Xiridarinin Oğuznamə adlı tarixidir. Bu Oğuznamə haqqında mən ilk dəfə olaraq Dədə Qorqud ensiklopediyasına yazdığım məqalədə məlumat vermişəm⁵⁰. Belə ki, Salır Babanın əsəri İslami variant olub Yazıcıoğlu Əlinin Oğuznaməsindən sonra yazılmış ikinci türkçə Oğuznamədir. Məlum olan qaynaqlara görə Salır Baba Qulalıoğlu Xiridarinin əsəri ikinci Oğuznamədir ki, oğuzların özü tərəfindən doğma dillərində yazılmışdır. XVI yüzilin türkmən tarixçisi olan Salır Baba haqqında çox az məlumat qalmışdır. Onun Oğuznaməni yazarkən artıq orta yaşlarda

⁴⁸ Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, s.50

⁴⁹ Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского, s.71-73

⁵⁰ Bayat Füzuli(2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.230-231

olduğu, türkmənlərin şəcərəsini yaxşı bildiyi, dövrünün elm-lərini dərinləndən mənimsədiyi və yazılı Oğuznamələrlə tanış olduğu əsərindən aydın olur. Fars və ərəb dillərini bilsə də, Salır Baba Oğuznaməni türkcə yazmışdır.

Salır Babanın əsəri "Oğuz tarixi" adlanır. Bu əsərini o, Aşqabadın yaxınlığında olan doğma şəhəri Nusayda yazmışdır. Özü də salur boyundan olduğu üçün xalqın arasında yaşayan rəvayətləri, atalar sözlərini, Oğuz dastanlarını yaxşı bilirdi. Buna görə də Salır Babanın Oğuznaməsi digər Oğuznamələrdən fərqlənir. Məsələn, boz qurd obrazına heç bir tarixi əsərdə rast gəlmədiyimiz halda Salır Baba Oğuznaməsində buna rast gəlirik. Əsərində verdiyi atalar sözləri, məsəllər, şeir parçaları, canlı ifadələr də Salır Babanın böyük bir əməklə Oğuznamənin türkmən xalq variantını başqa yazılı qaynaqlarla tamamlayaraq verə bildiyinə sübutdur.

Salır Babaya görə Gün xandan sonra Diyip Bakuy xan adlı biri padşah olur. Digər Oğuznamələrdə ənənəvi olaraq Gün Xandan sonra onun oğlu Qayı Xanın hökmranlıq etdiyi göstərilir. Ola bilsin ki, Salır Babanın əlinin altında olan yazılı qaynaqların azlığı ona Qayı Xanın hakimiyyət illərini verməyə mane olmuşdur. Həm də bu Oğuznamədə ən çox böyük padşahların adları çəkilir. Salır Babada Diyip Bakuy Xandan sonra onun oğlu Quzu Yavı Xan hökmdar olur⁵¹. Həm də Yavı Xanın məsləhətçisi, naibi oxlu elindən Olsun adlı biridir. Bu obraz və oxlu tayfası başqa Oğuznamələrdə yoxdur. İnal Yavı Koy Xanın dövründə vəzirlik və məsləhət-

⁵¹ Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan dünyası, s.25

çilik funksiyası əsasən salurların əlinə keçir⁵². Çox güman ki, burada qövmi hislər də müəyyən rol oynamışdır. Çünki Rəşidəddində İnal Yavı Xanın vəziri və məsləhətçisi bayat boyundan olan Qorqud Atadır. Salır Baba Oğuznaməsinə görə, İnal Yavı Koy Xanın oğlunun da vəziri salurlardan Bay Xocadır. Bu Oğuz hökmdarının nəvəsi Yavı İnal dövründə Həzrət Məhəmməd peyğəmbər zühur edir. Yavı İnal xan Maruda Görkül adlı birini peyğəmbərin hüzuruna göndərir və ondan sonra özü də müsəlman olur.

Oğuznamələrin çoxunda Quzı Yavı Xanla İnal Yavı Xan arasında 4 min illik vaxt olduğu bildirilir. Rəşidəddində, Mirxondda, Hafız Əbruda, Əbubəkr Tehranidə və b. tarixçilərdə bu 4 minillik vaxtda Oğuz hökmdarlarının adları çəkilməz. Təbii ki, hökmdarların adları unudulduğu kimi tarixi hadisələr də unudulub. Deməli, Oğuz tarixinin 4 minillik bir dövrü qaranlıq qalır. Ancaq bu 4 minillik boşluqda Salır Baba bir neçə Oğuz hökmdarının adını çəkməklə qismən də olsa tarixi boşluğu bərpa etmiş olur.

Oğuzların yeni tarixi məhz İnal Yavı Xandan sonra başlayır. Oğuznamədə bu tarix, müsəlman türk tarixi kimi xarakterizə edilir. Salır Baba kitabının bir neçə yerində Göy Türk kağanlığını təsvir edir. Bunu göytürklərin tarixi ilə Oğuznamənin müqayisəsi də göstərir.

Oğuznamənin Salır Baba variantında Dədə Qorqud boyları ilə üst-üstə düşən yerlər də çoxdur. Xüsusən salorlar haqqında verilən məlumatlar buna misal ola bilər. Dədə Qor-

⁵² Bax Jumayev K., Geldiyeva Ş. (1991). "Sözbaşı", Abulqazi. Şejerei tərakimə. Aşqabat: İlim, s.255

qud Məhəmməd peyğəmbərin vaxtında yaşamış bir şəxs kimi həm “Kitab-i Dədə Qorqud”da, həm də Salır Baba Oğuznaməsində göstərilir. Salır Baba da Dədə Qorqudun ozanlığını, kəramət sahibi olduğunu təsdiqləyir. O, "Oğuz tarixi"nin bir yerində Qorqud haqqında belə bir məlumat verir: "... və yaqşı sözlər aydıp və kəraməti diyip, anıñ hekayəti köp turur". Dədə Qorqudun kəramət sahibi olması, peyğəmbər zamanında yaşaması Dədə Qorqud boylarında, Rəşidəddin və Əbülqazi Oğuznamələrində də göstərilmişdir. Ancaq adları çəkilən Oğuznamə variantlarından fərqli olaraq Salır Baba Dədə Qorqudun şaman nəslindən çıxdığını yazır. Salır Babaya görə Qorqud Marıdandır və 295 il ömür sürmüşdür.

Eyni məlumat, yəni Dədə Qorqudun Marıdan olması və 295 il ömür sürməsi Əbülqazidə də təkrarlanır. Görünür Əbülqazi öz əsərində bu yerləri ya Salır Babanın "Oğuz tarixi"ndən istifadə edərək yazmışdır, ya da türkmənlər arasında söylənen Qorqud Ata əfsanələrindən yararlanmışdır.

Oğuznamənin Salır Baba Qulalıoğlu variantı Aşqabadda əlyazmalar fondunda 526 nömrə altında saxlanılır. İndiyə qədər Salır Babanın əsəri çap olunmamışdır. Oğuz tarixi haqqında qiymətli mənbə olan bu əsərin əlyazmasını Salır Baba özü yazmışdır. Dili sadə və o dövrün oğuz qıpçaq ləhcəsindədir. Oğuznamədə olan “köp”, “berqəy”, “barça” kimi sözlər qıpçaq dilində çox işləkdir. Yiyəlik, yerlik, yönlük hal şəkilçiləri isə oğuz türkcəsində olduğu kimidir. Bu Oğuznamənin dili özündən təqribən 100 il əvvəl yazılmış Yazıçıoğlu Əlinin Oğuznamə əsərinin dilindən fərqlənir. Əsərdə ərəb, fars sözləri və tərkibləri çox azdır.

XV-XVI yüzil orta əsr tarixçilərinin yazdıqları xroni-

kalarda Oğuznamələrdən istifadə etmək çox yayılmışdı. Bu da mövcud olan türk dövlətlərinin hakim sülaləsinin öz soy-kötüklərini Oğuz Xana bağlamaq cəhdindən irəli gəlirdi. Məsələn, Hafiz Əbru “Zübdətüt-təvarix”, Mahmudoglu Həsən Bayatlı “Cəmi-cəm ayin”, Ənvəri “Düsturnamə”, Əbu-bəkir Tehrani “Kitabi-Diyarbəkriyyə”, Hafiz Tanış Buxari “Şərəfnameyi-şahi”, Mirxond “Rövzətüs səfa”, Xandəmir “Xülasətül-əxbar” və “Həbibüs siyə”, Seyyid Lokman “Hünərnamə” və “Səlimnamə”, yazarı bəlli olmayan “Uluğ Bəy tarixi”, “Təvarixi güzidə Nüsrətnamə” və başqa əsərlərdə Oğuz tarixi bu və ya digər şəkildə ələ alınmışdır⁵³. Ənvəri 1465-ci ildə yazdığı “Düsturnamə” əsərində Oğuznamədən istifadə etmişdir. Əsərin yeganə nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır. Tarixçi Mükrimin Xəlil Yıpañ iri həcmli giriş sözü ilə əsəri çap etdirmişdir⁵⁴.

Ənvərinin harada və nə zaman doğduğu bilinməsə də Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) şair və tarixçilərindən olduğu bilinir. Ənvəri vəziri əzəm Mahmud Paşaya təqdim etdiyi Düsturnamə adlı 3730 beyitten ibarət məsnəvi formasında bir tarix əsəri ilə məşhurdur. Bu əsərin 19-22-ci kitabları Osmanlı tarixindən bəhs edir. “Düsturnamə”də Osmanlı xanədanının şəcərəsi Oğuz Xana qədər götürülür⁵⁵. Müəllif bizə qədər gəlib çatmayan bir çox qaynağın adını çəksə də onların haqqında ətraflı məlumat vermir. Bu əsərdə bəzi Oğuznamə motivlərindən istifadə edilməklə Osmanlıların şəcərə-

⁵³ Bax. Bayat Füzuli (2006). Oğuz destan dünyası, s.23-26

⁵⁴ Короглы Х. (1976). Огузский героический эпос. Москва: Наука, s.61-65

⁵⁵ Fatih devri kaynaklarından Düsturname-i Enveri (2003). Hazırlayan

N.Öztürk. İstanbul: Kitabevi

sini formalaşdırılmışdır. Ənvərinin adı keçən əsəri haqqında X.Koroğlu da bəzi fikirlər (şəcərənin xəyali olduğu və s.) bildirmişdir⁵⁶.

XV əsrdə türkcə yazılmış ilk Oğuz tarixi II Sultan Muradın (1421-1451) təklifi ilə 1436 ildə Yazıcıoğlu Əli tərəfindən tərtib edilmişdir. Yazıcıoğlu Əli haqqında məlumat çox azdır. Dövrünün bir çox elmlərini, xüsusən də Osmanlı hökmdarlarının, ümumən oğuzların, türk dövlətlərinin tarixini gözəl bilən Yazıcıoğlu Əli XV yüzildə yaşamış, II Sultan Muradın dövründə bir müddət Misirdə məmlük sultanlarının yanında Osmanlı dövlətinin elçisi olmuşdur. Onun doğulduğu və öldüyü il məlum deyildir. Ancaq o, çox güman ki, XIV əsrin sonlarında, yaxud da XV yüzilin əvvəllərində anadan olmuşdur⁵⁷.

Yazıcıoğlunun elm aləmində “Oğuznamə” adı ilə tanınan əsərinin əsl adı “Təvarixi-ali Səlçuq” adlanır. Onun başqa əsərlər yazıb-yazmadığı hələ ki, məlum deyildir. “Təvarixi-ali Səlçuq” Yazıcıoğlunun indiyə qədər bizə gəlib çatmış yeganə əsəridir. Bu Oğuznaməyə Topqarı Oğuznaməsi də deyilir. Bəzi məlumatlara görə müəllif İbn Bibidən yaradıcı şəkildə tərcümə etdiyi bu əsərinin başına sonradan əlavə edilmiş üç səhifəlik Oğuznamə mətni qoymuşdur. F.Kırzioğlu mətnin 65 sətirdən ibarət olduğunu müəyyən etmişdir. F.Kırzioğluna görə, bu əlyazma Sultan Muradın taxta çıxmasından öncə, Ədirnəyə yaxın bir bölgədə yazılmışdır⁵⁸.

⁵⁶ Короглы Х. (1976). Огузский героический эпос. Москва: Наука, s.61-65

⁵⁷ Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.233

⁵⁸ Kırzioğlu M.F. (2000). Dede Korkut Oğuznamələri. I kitab. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.85

Yazıcıoğlu Əlinin “Təvarixi-ali Səlçuq” yaxud “Oğuznamə” əsəri XV yüzilin digər tarixi əsərləri kimi, məsələn, “Təvarixi-ali Osman”, “Aşiq Paşazadə Tarixi”, “Oruc bəy Tarixi” və b. kimi sadə Oğuz türkcəsində yazılmışdır. Oğuznamə Oğuz əhvalatını, fütuhətini, Dədə Qorqut kəlamlarını içinə alan tarixdir. Şübhəsiz özündən əvvəlki tarixlər kimi o da Oğuznamələrin İslami variantıdır. Ancaq mətnin içində Oğuz elinin, oğuz bəylərinin şərəfinə söylənən öygülər, alqışlar və atalar sözləri, Qazan bəyə məxsus deyimlər sintaktik paralelizmlərdən formalaşmışdır. Belə paralelizmlərə “Kitab-i Dədə Qorqud” və “Atalar sözü”ndə də rast gəlirik. Bu da müəllifin Oğuz tarixini yazarkən şifahi ənənədən istifadə etdiyini göstərir. Türk dövlətlərinin xüsusən, Oğuzların bir əsrdə bir neçə dövlət qurmaları (Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri) və Oğuzçuluq hərəkatı türk hökmdarlarını ana dillərində tarixi əsərləri yazdırmağa məcbur etdi. II Sultan Murad da məhz bu məqsədlə babalarının tarixini yazmağı Yazıcıoğluna tapşırırmışdı. Bununla yanaşı, mətndə Dədə Qorqud boylarında olmayan Oğuznamə qəhrəmanlarının adı çəkilir və onlar haqqında məlumat verilir. Hələlik türkcə yazılmış ilk Oğuznamə olan bu qiymətli əsər iki hissədən ibarətdir:

1. Yarı tarixi, yarı əfsanəvi Oğuz xan və övladlarının əhvalatı. Bura Səlçuqların, Osmanlıların əcdadı Oğuz Kağanın anadan olması, hələ anasının bətnində ikən müsəlman olması, anasının yoxusuna girərək onu müsəlman olmağa dəvət etməsi, yalnız anası İslamı qəbul etdikdən sonra onun döşünü əmməsi, bir yaşında özü-özünə Oğuz adını qoyması və s. daxildir. Bu hissədə Oğuzla bağlı İslam redaktəsi həm əv-

vəlki, həm də sonrakı tarix kitablarında təkrarlanır. Çox güman ki, birinci hissəni yazmaqda Yazıcıoğlu Əli Rəşidəddinin “Cami-üt Təvrix” əsərinin birinci cildində verilən Oğuznamədən faydalanmışdır. Bu hissədə Oğuzun əmilərinin qızları ilə evlənməsi, yalnız üçüncü əmisi Us xanın qızı müsəlmanlığı qəbul etdiyi üçün onu sevməsi, atası və ona qoşulan kafirlərlə mübarizəsi də Rəşidəddin Oğuznaməsinin bir qədər dəyişik şəkli. Həmçinin Oğuz Xanın uyğurlara, kanqlılara, qıpçaqlara, karluqlara, xalaçlara, ağacerilərə ad verməsi də tarix kitablarından məlum olanların yığcam formasıdır⁵⁹.

Oğuznamədə Oğuz Xanın oğullarına nəsihəti, onları həmişə bir olmağa səsləməsi, bunun üçün oxları bir-bir asanlıqla sındırması, bir yerdə olan altı oxu isə oğlanlarının qıra bilməməsi və s. əhvalatlar Rəşidəddində və Oğuz tarixi yazılarda yoxdur. Yazıcıoğlu tarixinin digər Oğuznamələrdən fərqlənməsi göstərir ki, o, xalq arasında geniş yayılan əfsanələrdən yararlanmışdır. Digər tərəftən onun Dədə Qorqud dastanlarından da istifadə etdiyi görünür. Yazıcıoğlu Əlinin Oğuznaməsi bütün Oğuz miflərini, datanlarını əhatə etməsə də hər halda dastan ələmətləri ilə zəngindir.

Tarixi, həm də filoloji baxımdan bir qiymətli cəhət də Yazıcıoğlunun ”Oğuznamə”nin uyğur vərsiyasından xəbərdar olmasıdır. Böyük qürur hissi ilə yazdığı salnamədə Yazıcıoğlu Əli belə deyir: “Əl-qissə bunların nəsəbləri, rəvayətin kəlimələri və mötəbər nağılları uyğur xəttilə Oğuznamədə yazılmışdır”.

⁵⁹ Bayat Füzuli(2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.233

2. Səlçuq tarixi. İkinci hissədə Yazıcıoğlu Əli səlçuqların tarix səhnəsinə çıxması, Qəznəvilərlə, Bizanslılarla vuruşlarını ətraflı şəkildə şərh edir. O, bu hissəni yazmaqda, əsasən, Ravəndinin, İbn Bibinin əsərlərindən istifadə etmişdir. Burada Dədə Qorqud Oğuznaməsi ilə səsleşən yerləri daha çoxdur. O, Türküstanın böyük padşahlarından – bayındurlardan, salorlardan danışır, Salur Qazanın igidliyini öyür və ona əsərində çox yer verir. Dədə Qorqudun Rəsul əleyhis-səlam zamanına yaxın bayat boyundan çıxması, Allahın qüdrəti ilə qayıbdən xəbərlər verməsi, qayı boyunun son anda hakimiyyətə gələcəyi və onların hökmranlığının uzun olacağı barədə fikirlər Dədə Qorqud Oğuznamələrinin girişi ilə analogiya yaradır. Yazıcıoğlunun Oğuz Xanın müdrikliyi, ədalət simvolu olması, qalan hökmdarların da Oğuz elini ədalətlə idarə etmələri və s. haqqındakı mülahizələri onu “millətçi-tarixçi“ (V.Qordlevski) səviyyəsinə qaldırır⁶⁰.

Dili və üslubu baxımından tipik Oğuz ləhcəsi ilə yazılmış bu əsər həm də XV əsrin nəsr dili haqqında qiymətli mənbədir.

Bundan başqa bəzi Oğuznamə qəhrəmanları haqqında şəcərə mahiyyətində tarix kitabları da vardır ki, bunlardan biri də Əbubəkr əd-Dəvədarinin “Dürürü-t ticcan və gürürü təvarih-i z zaman” adlı qısa tarix əsəridir. Dəvədari adı keçən əsərində Basatın Təpəgözü öldürdüyündən bəhs edən məlum boy haqqında məlumat vermişdir. İlk başda əd-Dəvədari Basatın əhvalatının şəriətə uyğun olmadığını və bütün bunların türklərin xürafat dönəmindən qalma olduğunu bildirir. Ona

⁶⁰ Bayat Füzuli (2000). “Oğuznamələr, 1-8”, s.235

görə də müəllif bu ağlasığmaz əhvalatı anlatmaqdan boyun qaçırır, yalnız Basatın Təpəgözü öldürməsi hadisəsinin qız məsələsinə bağlayır və yazır ki Basat ox atmaqda misli olmayan bir oğuz qızına qalib gələndən sonra qızın və atasının təhriki ilə Təpəgözlə döyüşə getməli olur. M.Ergin sonuncu motivi Dəvadərinin bu boyu Beyrək və ya Qanturalı boyu ilə qarışıq salması şəklində dəyərləndirir⁶¹. Bütün bu hadisələri Dəvadəri “Oğuzların Dəpəgöz haqqında çox məşhur nağılları var. Bu nağıllar bu günə qədər söylənir. Bu nağılları oğuzlar içində ağıllı və bilikli adamlar əzbərlər və qopuzlarını çalaraq söylərlər”⁶² şəklində yekunlaşdırır. Dəvadərinin qısa tarix kitabından məlum olur ki, onun əlinin altında bizə qədər gəlib çatmayan başqa şifahi və yazılı qaynaqlar olmuşdur.

Oğuzlar arasında məşhur olan bu qəhrəman haqqında məlumata Əbubəkir Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” adlı əsərində də rast gəlirik. Belə ki, burada Bisut Xan adlanan Basat Bayandur soyunun əcdadları sırasına daxil edilir. Onun 120 il padşahlıq etməsi qeyd olunur. Əbubəkir Tehrani kitabında monqol qoşunlarının Bisut Xanı atasının evinə hücum etməsindən və qaçaqaç zamanında ananın yolda doğmasından və təqib olunduqlarından yenicə doğulan körpəni buraxaraq qaçmalarından söz açır. Yaşlı bir qadın uşağı tapıb dörd ay inək südü ilə bəsləyir. Monqol hücumunun qarşısını aldıqdan sonra Bisutun atası yenidən öz yurduna qayıdır və uşaqdan xəbər tutur. O, yaşlı qadını gətirdir və uşağa Bisut

⁶¹ Ergin Muharrem (1997). “Giriş”. Dede Korkut Kitabı I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.37

⁶² Köprülü F. (1976). Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.250

adını qoyur⁶³. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dən görüldüyü kimi Bisutun (Basatın) anası tərəfindən tərک edilməsinə səbəb Təpəgöz deyil, monqol hücumlarıdır. Görünür tarixçi monqol zülmünə qarşı olan nifrətinə görə Təpəgözü monqollarla əvəz etmişdir.

Bəzi Oğuznamə qəhrəmanları haqqında məlumata “Töhfətüs-sürur” əsərinin müəllifi Buxaralı Hafiz Dərviş Əli Cəngidə (XVII yüzil) də rast gəlirik. Dərviş Əli Cəngi Oğuznamə alplarından Bögdiz Əmən, Salur Qazan, Şah Bakı və Yetim Qozandan bəhs edir və bütün bu qəhrəmanlar haqqında məlumatı Bögdiz Əmənin ailəsi ilə Qozanın ailəsi arasındakı qan düşmənçiliyindən bəhs edən Oğuznamə mətninə bağlayır. F.Kırzioğlu Dərviş Əli Cənginin Oğuznaməsi haqqında bilginin Əbdürəuf Fitrətin əsərindən⁶⁴ alaraq vermişdir. F.Kırzioğluna görə “Doxsan yeddi oğuz qəbiləsində Ak xan, Qara xan və Bayandur xan adlı üç padşah və Bögdüz Əmən, Salur Qazan, Şah Bakı (Can/Xan Bakur ?) və Yetim Qozan adlı dörd alp var imiş. Böyük qardaşının intiqamını alaraq Bökdiz Əməni oxla öldürən Qozan onun ozan (adlı) çalgısını yenə Bögdiz Əmənin oğluna qaytarmalı olur. Çünki oğul da Qozandan atasının intiqamını alıb onu öldürür”⁶⁵. Bu kiçik məlumat Oğuznamə qəhrəmanları haqqında canlı ifadan yazıya alınmaqla tarix yaratmaq cəhdləri kimi qiymətləndirilməlidir.

Yenə Oğuznamə qəhrəmanları və ya padşahları haqqın-

⁶³ Əbubəkr Tehrani (1984). Kitabi-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən: R.Şükürova. Bakı: Elm, s.44

⁶⁴ Fıtrat Abdürəuf (1927). Uzbek klassik muskası və ununq tarixi. Taşkent

⁶⁵ Kırzioğlu M.Fahreddin (2000). Dede Korkut Oğuznamələri. I kitab. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s.10

da məlumat verən salnamələrdən biri də Bayburtlu Osmanın (1574-1595) “Tevarixi-cedidi-mirati-cihan” əsəridir⁶⁶. Bayburtlu Osman öz əsərinin “Bayandur Xan” bölümündə bu padşah haqqındakı məlumatları “Bəhrül-ənsab” adlı kitabdan götürdüyünü desə də şifahi epik ənənədən gələn bir çox motivlərin də olduğu ilk baxışdan məlum olur. “Tevarixi-cedidi-mirati-cihan”da Gök Alp Xanın ölümündən sonra onun oğlanlarından Kaydur Xanın və Turmuş Xanın öz ölkələrində xan olmaları, üçüncü oğlu Bayandur Xanın isə Xorasan-dan Aniyə, oradan da Qarsa gəlməsi barədə məlumat verilir⁶⁷. Burada bayundurların qayıqlarla eyni atadan olduqları, Orta Asiyadan Anadoluya gəlmələri haqqında bəzi tarixi məlumatlar vardır. Elə buna görədir ki, bir çox tarixçilər və filoloqlar Bayandur Xanı gerçək tarixi şəxsiyyət hesab etmişlərdir. Ancaq Bayandur Xanın Qarsa gəlməsi, sonra monqollara qarşı vuruşması kimi tarixi məlumatların qaynağı heç şübhəsiz epik ənənədir. Bayburtlu Osmanın tarixində Bayandur dediyi çox güman ki, Ağqoyunlulardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bayandur Xanın Dəmir qapı Dərbəndi və doqquz түмән Gürcüstanı fəth etməsi həm Dədə Qorqud boyları, həm də Ağqoyunlu tarixi ilə səsləşir.

Oğuz tarixini və Oğuznamələri monqollaşdırmaq və ya ən azından bu iki xalqı eyni soya bağlamaq cəhdləri Ata Məlik Cüveyninin farsca yazdığı “Tarixi-cihanquşa” əsərində, Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” əsərində, “Röv-

⁶⁶ Osman (2018). *Tevârîh-i Cedid-i mir'ât-i cihân*. Hazırlayan Atsız. İstanbul: Ötüken

⁶⁷ Ergin Muharrem (1997). “Giriş”. *Dede Korkut Kitabı*. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.40

zəti-s-səfa”da, Xandəmirin, Mirxondun, Hafiz Əbrunun, Mirzə Uluğbəyin “Tarixi-abira ulusu” əsərlərində, Əbülqazi Bahadır Xanın “Şəcərəyi-tərakimə”sində və digərlərinin tarix kitablarında da Oğuzun soyu Qara Xan vasitəsi ilə Monqol Xana, oradan da Alınca Xan, Kiyuk Xan və Dib-bakuy Xan vasitəsi ilə Yafəsə qədər götürülür. Ancaq bütün hallarda oğuzların soy kökü monqollara bağlanır. O halda iki tip Oğuznamə mətni ilə qarşı-qarşıya qalmış oluruq: bunlardan birincisi, Oğuzları Türkə, Nuh oğlu Yafəsə və oradan da Adəmə bağlayan, digəri də Monqol Xana, oradan da Yafəsə vasitəsi ilə Nuha bağlayan şəcərə dəbli tarix kitablarıdır. Oğuz soykötüyünü monqollara bağlamaq Orta Asiyada monqol fütuhəti və sonradan qurulan monqol dövlətlərinin türkləşməsi ilə izah edilməlidir.

Beləliklə, janrından, yazılma tarixindən, məqsədindən asılı olmayaraq bütün Oğuznamələrdə qəhrəman tipləri ilə qarşılaşırıq. Təbii ki, epik əsərin qəhrəman anlayışı ilə tarixi əsərin qəhrəman anlayışı bir-birindən fərqlənir. Buna baxmayaraq Oğuznamələrin məqsədi Oğuz dünyasını, oğuzların dünyagörüşünü, psixologiyasını, həyata baxış fəlsəfəsini qəhrəmanlıq tarixi kontekstində təqdim etməkdir. Əsas vəzifə bu qutsal mahiyyətli mətnləri qəhrəman müstəvisində müasir folklorşünaslığın tələbləri aspektindən öyrənməkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Oğuznamə mətnlərinin rəngarəngliyi və çeşidliliyi haqqında qısa məlumat verməli olduq.

İKİNCİ FƏSİL

MİFİK VƏ EPİK QƏHRƏMANIN TİPOLOJİ STRUKTURU BAXIMINDAN ARAŞDIRMA METODLARI

Dünya folklorşünaslığında epik mətnləri, xüsusən də onlardan ən böyüyü olan dastanları və dastan qəhrəmanlarını öyrənən bir çox nəzəriyyələr və metodlar vardır ki, burada bunlardan bir neçəsi haqqında danışılacaq. Ancaq oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün ilk başdan söyləyəlim ki, baş qəhrəmanı öyrənən bütün metod və nəzəriyyələr, əsasən mətn mərkəzli araşdırmaya daxildir. Tarixi-coğrafi Fin məktəbi mətn mərkəzli araşdırma metodu olduğundan Avropada, Rusiyada və əsasən də, keçmiş Sovetlər İttifaqında folklor mətnlərini sistematikləşdirməkdə ən əsas araşdırma yolu olmuşdur. Hər bir iri həcmli epik əsər baş qəhrəmanın ətrafında cərəyan edən hadisələr üzərində formalaşır. İstər anti-qəhrəmanlar, istər ikinci dərəcəli qəhrəmanlar, istərsə də köməkçi surətlər baş qəhrəmanın qütbündə dönüb dolaşır. Xalq ədəbiyyatı ilə məşğul olan Avropalı tədqiqatçılar bunu 160-170 il əvvəl fərq etmişlərdir. Ona görə də qəhrəmanın struktural qəlibi üzərində bir necə nəzəriyyə, araşdırma metodu ortaya atılmışdır. Baş və ya mərkəzi qəhrəmanın ilk struktur

və formal qəlibini alman folklorçusu Johann Georg von Hahn (1811-1869) 1864-cü ildə yaratmışdır. Von Hahn 1876-cı ildə çap etdirdiyi məqaləsində, əsasən yunan, german, roman folklorundan seçdiyi 14 mifoloji və epik qəhrəman üzərində araşdırma apararaq 16 qəlib müəyyənləşdirmişdir. Onun “Arian sürgün və dönüş formulu” adlandırılan bu nəzəriyyəsi daha sonra Antti Aarne və Vladimir Propp tərəfindən istifadə edilmişdir⁶⁸. Əslində dəyərini bu gün də itirməyən J.G. von Hahnın qəhrəmanın bioqrafik modeli nədənsə zamanında o qədər də rəğbət görməmişdir. Buna baxmayaraq Johan Georg von Hahnın adı keçən qəhrəman tipləməsinə görə arian qəhrəmanın biyoqrafik modeli, yəni doğumu, gəncliyi, səfərə çıxması, evinə geri dönüşündən və qəhrəmana yardım edən ikinci dərəcəli obrazlardan ibarətdir ki, yalnız ingilis folklorçuları J.G. von Hahnın nəzəriyyəsinə əsaslanaraq az da olsa tədqiqat aparmışlardır. Beləliklə, Johann Georg von Hahnın arian epik abidələrini nəzərdə tutan qəhrəman modeli aşağıdakı kimidir:

Doğumu

1. Qəhrəman nigahsız, qeyri-qanuni doğulur
2. Anası ölkənin şahzadəsidir
3. Atası ya Tanrı, ya da yadellidir

Gəncliyi

4. Qəhrəmanın yüksələ bilməsini göstərən bəzi işarələri var

⁶⁸ Bax. Dundes Alan (1965). The study of folklore. N.J. Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc.

5. Bu işarələrə görə o tərک edilmişdir
6. Onu heyvanlar əmizdirirlər
7. Onu uşaqları olmayan bir çoban böyüdür
8. O, yüksək ruhlu bir gəncdir
9. O, başqa bir ölkədə iş axtarır

Dönüşü

10. Vətəninə qalib bir şəxs kimi qayıdır və yenidən başqa bir ölkəyə gedir

11. O, həqiqi düşmənlərini məhv edir, anasını əsirlikdən qurtarır və ölkəni idarə edir

12. O, şəhərlər salır

13. O, qeyri-adi şəkildə ölür

İkinci dərəcəli şəxslər

14. O, incest/ənsəst əlaqəyə (birinci dərəcəli ana, ata, qardaş, bacı və ikinci dərəcəli xala, bibi, əmi, dayı, baba və nənə, qardaş və bacı uşağı ilə cinsi əlaqələr) görə lənətlənmişdir və buna görə də gənckən ölür

15. O, təhqir olunan bir xidmətçinin intiqamının qurbanı olur və öldürülür

16. O, çox gənc olan qardaşını öldürür⁶⁹.

Psixooanalitik məktəbin nümayəndəsi olan Otto Rank (1884-1939) da epik yaradıcılıqda mühim bir mərhələ olan qəhrəman qəlibi formalaşdırmışdır. Onun miflərin doğuşu haqqındakı əsəri əslində Moltke Moedan təsirlənərək yazıl-

⁶⁹ Taylor Archer (1964). "The biographical pattern in traditional narrative", Journal of the Folklore Institute, №, 1 s.115-116

mış və qəhrəman qəlibi də Moltke Moeya əsaslanaraq formalaşdırılmışdır. Ancaq Otto Rankın qəhrəman qəlibi daha çox psixanalitik bir düşüncəyə xidmət edir. Belə ki, Otto Rank “The myth of the birth of the hero” adlı əsərində qəhrəmanın ortaya çıxmasını onun ailəsi ilə şüuraltı əlaqəsinə bağlayır. Hər kəs əslində bir qəhrəmandır deyən O.Rank ”Doğarkən əslində hər kəs qəhrəmandır; amniotik maddənin içində yaşayan kiçik bir sudan törəyən gələcəkdə ayaqda durmağı bacaracaq və nəfəs alacaq bir məməli vəziyyətinə gələndə qeyri-adi psixoloji və fiziki dəyişiklik keçiririk”⁷⁰. Bu alimə görə qəhrəman qəlibini formalaşdıran əsas səbəb ata-oğul mübarizəsi və oğulun atasını öldürməsidir ki, qəhrəman anlayışının mənası da buna bağlanmaqdadır. Uşaqkən travma alan insanın həyatında baş verən psixoloji dəyişikliklər onun şəxsiyyətini şəkilləndirir. Otto Rank psixanalitik görüşlərinə uyğun gələn epik əsərləri və oradakı qəhrəmanları araşdırdığından onun nəzəriyyəsi dar çərçivəyə sıxışmış qalmışdır. Otto Rankın 12 maddədən ibarət qəhrəman qəlibi aşağıdakı kimidir:

- 1) Qəhrəman qeyri-adi bir ailənin uşağıdır
- 2) Qəhrəmanın atası hökmdardır
- 3) Qəhrəmanın anası çətin bir prosesdən sonra hamilə qalmışdır
- 4) Qəhrəmanın doğumu haqqında xəbərdarlıq edən kəhanətlər var
- 5) Qəhrəman bir sandıq içində suya atılır

⁷⁰ Rank Otto (2001). Doğum tramvası və psikanalizdə anlam. Çeviren: S.Yücesoy. İstanbul: Metis yayınları, s.45

6) Qəhrəman heyvanların və ya xeyirxah insanların himayəsi altındadır

7) Qəhrəmanı dişli bir heyvan və ya sadə bir qadın əmizdirir

8) Qəhrəman böyüyür

9) Qəhrəman həqiqi ailəsinə qovuşur

10) Atasından intiqamını alır

11) Qəhrəman xalq tərəfindən tanınır və qəbul edilir

12) Qəhrəmanın sosial statusu artır⁷¹.

Bundan başqa ingilis antropoloqu Edward Tylorun (1832-1917), rus folklorçusu Vladimir Proppun (1895-1970) və Eleazar Meletinskiyin (1918-2005) qəhrəman qəlibləri də vardır ki, bunlardan Proppun qəhrəman qəlibi nağıl qəhrəmanlarının funksiyası adı altında bilinir. Meletinskiy isə türk və monqol arxaik dastanlarına görə qəhrəman qəlibi formalaşdırmışdır⁷². Baş qəhrəmanın formal qəlibləri bütün hallarda bu və ya digər dərəcədə ümumi xarakterlidir. E.Tylorun əsərində qəhrəmanın funksiyası, kökü, semantikasi, çıxış nöqtəsi nəzərə alınmamış, sadəcə olaraq orta qəhrəman modeli formalaşdırılmağa çalışılmışdır. Bu qəliblər sadəcə olaraq (V.Propp və Meletinskiy istisna olmaqla) daha çox Avropa və Hind Apropa mətnlərindəki epik qəhrəmanlar nəzərə

⁷¹ Bax Dundes Alan (1980). *Interpreting folklore*, Bloomington: Indiana University press

⁷² Мелетинский Елеазар (1964). “О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов Сибири”. Проблемы сравнительной филологии. Сборник статей к 70-летию чл.-корр. АН СССР В.М.Жирмунского. М.-Л.: Наука, s.426-443

alınaraq formallaşdırılmışdır və türk epik ənənəsinə tətbiqi şərti xarakter daşıyır.

Əslində V.Proppun nağıllardakı 31 funksiyası da qəhrəmanın formal tipologiyasıdır. Belə ki, bu 31 funksiya bütün xalqların nağılları üçün ortaq özəllik daşıyır. Qəhrəman adlarının, motivlərin, süjet xəttinin dəyişməsinə baxmayaraq bütün hallarda qəhrəmanların funksional tipləri dəyişməz olaraq qalır.

Joseph Campbellin (1904-1987) 1949-cu ildə nəşr olunan “Qəhrəmanın minbir üzü” adlı kitabında mif qəhrəmanının keçdiyi mərhələlər haqqında yazdıqlarını da bir növü qəhrəman tipləri adlandırmaq mümkündür⁷³. Joseph Campbellə görə mif öz apoqey nöqtəsinə çatmadan, qəhrəman qəhrəman olmadan öncə bir neçə mərhələdən keçməlidir. Campbellin monomit adlandığı və üç qrupda birləşdirdiyi 17 addımdan ibarət qəhrəmanın yola düşmə və status atlama metodu vardır. Bu addımlar qəhrəmanı doğumundan, doğma yurdu tərk etməsindən və geri dönüşünə qədər olan səfərini izləyir. Bu əsərdə qəhrəmanın necə başa düşüldüyü, məqsədinin nə olduğu sualına cavab verilmişdir. J.Campbellin monomit nəzəriyyəsi baxımından Oğuznamə qəhrəmanlarının ərgənlik dövrü və sonrası ayrıca araşdırılacağından burada sadəcə bu qısa məlumatla kifayətlənməli olduq. Eyni ilə Lord Raglanın (1885-1964) 1934-cü ildə çapdan çıxan “The Hero” adlı əsərində mifoloji və epik qəhrəmanın 22 özəlliyi təsbit edilmiş-

⁷³ Campbell Joseph (1949). The hero with a thousand faces. Princeton: Princeton University Press; Bu əsər rus dilinə iki dəfə, Türkiyə türkcəsinə isə “Kahramanın sonsuz yolculuğu” adı ilə tərcümə edilmişdir (Campbell Joseph (2010). Kahramanın Sonsuz Yolculuğu. Tərcümə edən: S.Gürses. İstanbul: Kabalıcı).

dir⁷⁴ ki, folklorşünaslıqda buna ənənəvi qəhrəman qəlibi adı verilmişdir. L.Raglanın qəhrəman qəlibi qəhrəmanların bioqrafiyasının həm birinci, həm də sonrakı dövrəsini əhatə etdiyi üçün daha çox rəğbət görmüşdür. Axel Olrikin (1864-1917) epik qanunları ümumbəşəri olduğundan dünyanın istənilən xalqının folkloruna tətbiq edilə bilər. Hər iki alimin qəhrəmanlarla və epik qanunlarla bağlı nəzəriyyələri sonrakı fəsillərdə ayrıca tədqiqat mövzusu olacaqdır.

Təbii ki, istər J.G. von Hahnın, istər Otto Rankın, istərsə də E.Tylorun qəhrəman modellərinə görə Oğuznamə dastanlarını və digər epik əsərləri də araşdırmaq mümkündür. Ancaq həm vaxtı keçdiyinə, həm başqa bir mədəniyyət əsərlərinə aid olduğuna, həm də formal xarakter daşdığına görə bu qəhrəman nəzəriyyələrini Oğuznamələrə tətbiq etmədik. O ki, qaldı V.Proppun metoduna o, keçmiş Sovetlər İttifaqında və qismən də Avropada nağıllara tətbiq edildiyindən əfsanə, mif və dastanlar bu funksional araşdırmadan kənar qalmışdır.

Yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən haqlarında bilgi verilən və verilməyən qəhrəmanın strukturu ilə bağlı bütün araşdırmalar müsbət və mənfi tərəfləri ilə araşdırıldıqda ortaya çıxan nəticəyə görə bunların türk epik yaradıcılığına tam uymadığını görürük. Bunu sadə bir araşdırma da göstərir. Lord Raglanın qəhrəman qəlibini bir neçə fərqli məqaləsində tətbiq edən N.Kösə bir məqaləsində 209 Anadolu türk məhəbbət dastanlarını tədqiq edərək türk epik yaradıcılığı üçün ənənəvi hekayə qəhrəmanı qəlibi formalaşdırmağa ça-

⁷⁴ Raglan Lord (1934). "The Hero of Tradition". Folklore Vol. 45, No.3, pp. 212-231

lışmışdır. O bütün tipləri 9 qəhrəman anlayışı üzərində qurmuşdur⁷⁵. Bu maddələrdən görüldüyü kimi türklərə məxsus epik əsərlərin Avropa folkloru əsas alınaraq formalaşdırılan qəhrəman qəlibləriylə üst-üstə düşmədiyi təsbit edilməyə çalışılmışdır. Beləliklə, N.Kösənin türk məhəbbət dastanları üçün irəli sürdüyü qəhrəman qəlibi aşağıdakı kimidir:

1. Qəhrəman daha çox əsilzadə bir ailənin hökmdar, vəzir, bəy, ağa, tacir və başqasının oğlu, ya da qızıdır.

2. Qəhrəmanın ana bətninə düşməsi möcüzəli şəkildə və uzun bir gözləmədən sonra həyata keçirilir.

3. Qəhrəmanın uşaqlıq dövrü, özəlliklə təhsili ilə bağlı məlumat verilir.

4. Qəhrəman hər hansı bir səbəbdən (ana, ata və ya ögey anası tərəfindən öldürülmək istənməsi, hər hansı biri tərəfindən verilən vəzifəni yerinə yetirməyə, sevgilisini axtarma, sürgün və s.) olduğu yerdən ayrılmaq məcburiyyətində qalır.

5. Qəhrəman uzaqda olduğu müddət içində:

5.1. Bir müddət hökmdarlıq edir.

5.2. Bir, ya da daha çox sayda qızla evlənir.

5.3. Bir sənət öyrənir, ya da öz sənətini işlədir.

5.4. Bir div, hökmdar, vəhşi heyvana qarşı zəfər qazanır.

5.5. Evindən, məmləkətindən ayrılmasına səbəb olan problemi həll edir.

6. Qəhrəman olduğu yerə geri dönür.

⁷⁵ Köse Nerin (2000). “Raglan’ın geleneksel kahraman kalıbı ve türk halk hikâyeleri”, Milli Folklor, Sayı 45, s.38

7. Ona və segilisinə yamanlıq edənlər başqası, ya da özü tərəfindən cəzalandırılır və ya məğlup edilir.

8. Sevdiyi qızla evlənir.

9. Taxta çıxır.

Nəsrin Kösənin bu ənənəvi qəhrəman tipləri birincisi, yalnız məhəbbət dastanları üzərində formalaşdırılmışdır, ikincisi bütün məhəbbət dastanları araşdırmaya cəlb edilməmişdir, üçüncüsü Avropa elm adamlarının, özəlliklə də Lord Raglanın daha öncə formalaşdırdığı qəlibin təsiri altındadır.

Təbii ki, qəhrəmanın strukturu ilə bağlı Avropa folklorçularının araşdırma metodları bir çox mühim məsələnin açıqlanmasına yardım etmir. Özəlliklə, epik qəhrəmanın ailə içi və ailədən kənardakı davranışı, əxlaqi normaları bu nəzəriyyə və metodlarda nəzərə alınmamışdır. Belə ki, Dədə Qorqud boylarında oğuz həyatı tam olaraq ideallaşdırılmır. Cəmiyyət yaşayışının müsbət və mənfi tərəfləri olduğu kimi göstərilir. Və məlum olur ki, oğuz cəmiyyətində casus da, yalançı da, yüngül əxlaqlı da, tənbel də vardır. Casuslar Oğuz elinə içəridən zərbə vurduqları kimi qadın tipləri də bəzi mənfi davranışları və əxlaqi zəiflikləri ilə birgəyaşayışı pozurlar. “Kitab-i Dədə Qorqud” boylarının məqəddiməsində qadınlar xarakterizə edilərkən onların dolduran toy, solduran soy, evin dayağı və bayağı kimi dörd yerə ayrılmasından söhbət açılır. Hətta bu qadınlardan yalnız biri müsbət qadın tipidir. Ancaq bu mənfi və ya müsbət qadınlar Oğuz elinin üzvləridir və tayfa həyatının daşıyıcılarıdır. Oğuz eli bu qadınların cəmiyyətdəki yeri, münasibəti ilə səciyyəəlsə də heç bir halda nə qadınları, nə də kişiləri ideallaşdırmır. Oğuz alplarının içində Yaltaçiq oğlu Yalançı kimi fürsətçi,

qorxaq tip də vardır. Bu isə oğuz tayfa həyatının rəngarəngliyindən xəbər verir. Ozan bu qadın və kişi obrazları ilə Oğuz elinin müxtəlif tərəflərini gözlər önünə sərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dastan qəhrəmanlarının idealizə edilməsindən, obrazların simvolik anlamından, bədən dilindən, dastanın özəlliklərinə qədər bir çox məsələlər Oğuznamə dastanları baxımından bu və ya digər dərəcədə araşdırılmışdır⁷⁶.

⁷⁶ Bax. Özarslan Metin (1998). Oğuz Kağan destanı'nda tarihi, dini, beşeri ve tabiatüstü unsurlar; Duymaz Ali (2007). Oğuz Kağan destanı'ndan Dede Korkut Kitabı'na kahramanların beden tasvirlerinin sembolik anlamları üzerine deęerlendirmeler. Milli Folklor 76, s.50-58; Öztürk A. (1980). Çaęlar içinde Türk destanları. İstanbul: Emek Matbaacılık

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

LORD RAGLANIN ƏNƏNƏVİ QƏHRƏMAN QƏLİBİ BAXIMINDAN TÜRK DASTANLARI VƏ OĞUZNAMƏ QƏHRƏMANLARI

III.1. Raglanın qəhrəman qəlibi haqqında qısa məlumat

Tarixi-coğrafi Fin məktəbinin ən geniş yayılan tədqiqat üsullarından birini Axel Olrikin epik qanunlar metodu təşkil edirsə, digərini də Fitzroy Richard Somerset Baron (Lord) Raglanın (1885-1964) baş qəhrəmanın strukturunu öyrənən ənənəvi qəhrəman qəlibi izləyir. Bu iki tədqiqatçının Tarixi-coğrafi Fin məktəbinə böyük fayda saxladığı bilinməkdədir. Bu araşdırma epik Oğuznamə mətnlərinin əsasən üç metodla öyrənilməsinə həsr olunmuşdur ki, bunlardan biri Axel Olrikin, digəri Lord Raglanın və üçüncüsü də Joseph Campbelin tədqiqat metodlarıdır. Xüsusən, Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibi türk epik əsərlərində daha geniş tətbiq edilmişdir. İlk öncə onu demək lazımdır ki, Fitzroy Richard Somerset IV Baron Raglan bir əsgər, yazıçı və həvəskar antropoloq və arxeoloqdur. Buna baxmayaraq o, mifik, dini və epik qəhrəman tiplərindən on səkkizini araşdıraraq onları 22 maddə ha-

linda birləşdirmiş və yeni bir qəhrəman qəlibi formalaşdırmışdır. Raglana görə bu qəlibləri yaradan mətnlər vahid bir qaynaqdan çıxmışdır. O, hətta bunlardan birinin əsl, digərinin isə iqtibas və ya ən yaxşı halda eyni zamanda yaranan mətnlər olacağı fikrini irəli sürmüşdür. Mətnlər və vahid qaynaq dedikdə Raglan Avropa folklorunu və Kitab-ı Müqəddəsi nəzərdə tutur. Araşdırma çoxaldıqca, mətnlər çeşidləndikcə Raglan maddələrin artırılı biləcəyini də istisna etməmişdir. Beləliklə, Lord Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qəhrəmanın anası əsilzadə bir bakirədir
2. Atası bir kraldır
3. Ata əsasən qəhrəmanın anasının yaxın qohumudur
4. Qəhrəmanın ana bətninə düşməsi qeyri-adi əlaqənin nəticəsində baş verir
5. Qəhrəman eyni zamanda Tanrının oğlu kimi qəbul edilir
6. Qəhrəman, qeyri-adi bir əlaqədən dünyaya gəlidiyi üçün çox vaxt doğum zamanı atası və ya anasının atası tərəfindən öldürülmək istənilir
7. Qəhrəman gizlicə başqa bir yerə göndərilir
8. Qəhrəman doğulduğu yerdən uzaqda onu tapan başqa bir ailə tərəfindən övlad edilib böyüdüdür
9. Qəhrəmanın uşaqlığı haqqında heç bir məlumat verilmir
10. Qəhrəman həddi-buluğa çatdığında gələcəkdə kral olacağı yerə doğru yola çıxır
11. Qəhrəman zalım bir kralla, div və ya yırtıcı bir heyvanla savaşıaraq qələbə çalır

12. Qəhrəman çox vaxt yerinə keçdiyi kralın qızı ilə evlənir

13. Qəhrəman kral olur

14. Qəhrəman bir müddət heç bir şey olmadan ölkəni idarə edir

15. Yeni qanunlar yaradır

16. Çıxardığı qanunlara görə xalqın gözündən düşür

17. Taxtdan endirilir, krallıq etdiyi şəhərdən çıxarılır

18. Qəhrəman qeyri-adi bir şəkildə ölümlə üz-üzə gəlir

19. O, çox vaxt bir tərənin üstündə ölür

20. Əgər uşaqları varsa heç biri onun yerinə taxta keçə bilmir

21. Qəhrəmanın vücudu dəfn edilmir. (Çünki onun ölüsü tapılmaz)

22. Qəhrəmanın dəfn olunduğu qəbul edilən bir və ya daha çox qutsal məzarı vardır⁷⁷.

Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibi 1990-cı illərin sonlarından “Oğuz Kağan”, “Ər Töştük” dastanlarından başlayaraq Dədə Qorqud qəhrəmanlarının Buğaç, Basat və digərlərinin öyrənilməsi ilə davam etdi və sonradan “Manas”, “Edige Batır”, “Koblandı Batır”, “Ər Sayın”, “Çora Batır”, “Alıp Manaş”, “Köroğlu” ilə daha da genişləndirildi. Lord Raglanın metodu mənəkəblərə, yazılı ədəbiyyatda təsvir olunan əfsanələrə, miflərə qədər geniş bir sahədə araşdırma mövzusu olmuşdur. Buraya şor, xakas, tuva dastan qəhrə-

⁷⁷ Raglan Lord (1998). “Geleneksel kahraman” (Çeviren: M.Ekici). Milli Folklor, Sayı 37, ss:126-138

manlarının eyni qəlib üzərə tədqiqatlarını da əlavə etmək olar⁷⁸.

Dədə Qorqud dastanlarının Lord Raglan metodu ilə örənilməsi ayrı-ayrı oğuz alp-ərənlərinin tipologiyasını üzə çıxartmaqda əsas amil olmuşdur. Hər bir qəhrəmanın ilk ba-

⁷⁸ Aktaş Erhan (2014). "Lord Raglan'ın kahraman kalıbı ve Alp Han Orba". Siberian studies (SAD) C.2.; S. 4 (2014): 13-30; Bars Mehmet Emin (2014 b). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Kartıga Pergen Destanı" International Journal of Language Education and Teaching Volume 2. ss: 113-114; Bayat Fuzuli (2007). Türk mitolojik sistemi Ontolojik ve epistemolojik bağlamda türk mitolojisi. İstanbul: Ötüken; Çetin İsmet (1998). "Türk destan kahramanları ve Köroğlu." Milli folklor. 39, ss: 46-52; Çobanoğlu Özkul (1996). "Lord Raglan'ın batı halk kahramanı kalıbı açısından Oğuz Kağan ve Er Töştük destan kahramanlarına bakış." Umay Günay armağanı, Ankara, s. 202-209; Ekici Metin (2007). Halkbilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri. Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara: Geleneksel yayıncılık; Köse Nerin (1999). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Kococaş". Milli folklor. 43. s.19-23; Köse Nerin (1999). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ile Kurmanbek" Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, Ankara. ss:253-261; Köse Nerin (2000). "Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve türk halk hikâyeleri". Milli folklor. 45. s.22-39; Raglan Lord (1998). "Geleneksel kahraman" Çeviren: M.Ekici. Milli folklor. 37. s.126-138; Oğuz M. Öcal (1998). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Boğaç Han". Milli folklor. 40. s.2-6; Oğuz M. Öcal (1999). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Basat". Milli folklor. 41. s.2-8; Yılmaz Mehmet (2011). "Battal-nâme, Sasonlu Tavit ve Digenis Akritas dastanlarındaki kahramanların Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbına göre değerlendirilmesi." Folklor/Edebiyat, 67, s.89-104; Zariç Mahfuz (2007). "Kirdeci Ali Kesikbaş destanı'nın metin merkezli temel halkbilimi kuramları açısından incelenmesi." Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, s.199-216; Zariç Mahfuz (2012). "Axel Olrik'in epik yasaları ve Lord Raglan'ın kahraman kalıbı açısından Ağrıdaki efsanesi romanı." Turkish studies, 7/4, s.3337-3349; Tuna Turhan Sibel (2018). Lord Raglan'ın "geleneksel kahraman kalıbı"ndan hareketle "Maaday Kara" destanında eski türk kültüründen izler", Folklor akademi dergisi. s.55-68

xışda diqqəti çəkməyəcək, ancaq o biri qəhrəmandan fərqləri maddələr nəzərdən keçirildikdə daha da aydın olur. Məsələn, Salur Qazan Buğaçdan, Buğaç Beyrəkdən, hər ikisi Təpəgözdən hansı cəhətlərinə görə fərqlənir sualına bu metod cavab verə bilər. Hər halda əsas Dədə Qorqud qəhrəmanlarının hamısını müqayisəli şəkildə, həm də birlikdə ənənəvi qəhrəman qəlibinə görə araşdırılması da vacibdir ki, bu günə qədər belə bir tədqiqat işi aparılmamışdır.

Oğuz elində nə xanlar xanı Bayındır Xan, nə əlindəki iqtidara görə Bayındır Xandan sonra gələn, dövlətdə ikinci şəxs olan və mərkəzi hakimiyyəti təmsil edən bəylər bəyi Salur Qazan, nə oğuzların sevimli qəhrəmanı, Qazan Xanın inağı Beyrək, nə Qazanın qardaşı Qara Günə, nə dayısı Alp Aruz, nə oğlu Uruz Bəy, nə Buğaç, nə də Qara Budaq Lord Raglanın Avropada məşhur olan qəhrəman qəlibinə uyur. Bunun əsas səbəbi mədəniyyətlərin fərqliliyi, həyat tərzinin oxşar olmaması, dünyagörüşün milli psixologiyaya dayanmasına görədir. Məsələn, bir neçə misalla bunu ümumiləşdirmək mümkündür: Lord Raglanda “qəhrəman yeni qanunlar çıxarır” adı altında bir maddə var. Oğuz dastanlarında heç bir qəhrəman, hətta xanlar xanı Bayındır Xan da yeni qanun çıxartmır, yaxud qəhrəman tanrıların və/və ya xalqın sevgisini itirir maddəsi də Oğuz dastanlarına tamamilə yadındır. Buraya qəhrəman eyni zamanda bir Tanrının oğlu kimi qəbul edilir, qəhrəman uzaq bir ölkədə onu övladlığa alan bir ailə tərəfindən böyüdülmür, qəhrəman bir müddət ölkədə heç bir hadisə olmadan hökmdarlıq edir, qəhrəmanın uşaqlıq çağında heç bir məlumat verilmir, qəhrəmanın əksərən bir tərənin üstündə ölməsi, qəhrəmanın dəfn olunduğu yer

kimi bir və ya bir neçə qutsal məzarının olması və s. kimi Oğuznamə qəhrəmanlarına tətbiq edilə bilməyən və ya bəzi şərtlərlə tətbiq edilən maddələri də əlavə etsək o zaman Lord Raglanın 22 ənənəvi qəhrəman qəlibindən⁷⁹ çox azının ayrı-ayrı Oğuznamə dastanları üçün uyğun olduğunu demək mümkündür. Ancaq qəhrəman qəlibi bütünlükdə “Oğuz Kağan” dastanı da daxil olmaqla Dədə Qorqud boylarına tətbiq edildikdə mənzərə dəyişir.

Təbii ki, Raglanın araşdırma nəzəriyyəsi ilə Azərbaycan folkloru tədqiqata cəlb edilməmişdir. Epik dastanlarımızın milli özünəməxsusluğundan, fəlsəfi qənaətlərindən, keçdiyimiz uzun tarixi yoldan çıxış edərək ayrı-ayrı əsərlərdə qəhrəmanların tipologiyası bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir⁸⁰. Bu əsərdə isə Lord Raglanın qəhrəman qəlibinin Oğuznamə dastanlarında nə qədər yararlı ola biləcəyi araşdırılacaqdır.

III.2. Oğuznamələrdə Lord Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibi

Beləliklə, Lord Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibinə görə epik Oğuznamələrə nəzər salaq:

⁷⁹ Raglan Lord (1998). “Geleneksel kahraman”. Çeviren: M.Ekici. Milli folklor 37. s.126-138

⁸⁰ Bax. Bayat Füzuli (1993). Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah; Bayat Füzuli (1999). “Türk dastan tipologiyasına dair”, Çıraq, No. 3, Bakı; Bayat Füzuli (2000). “Məhəbbət (eşq) dastanları”, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, IX Kitap, Bakı; Bayat Füzuli (2006). Oğuz dastan dünyası. Oğuznamələrin tarixi, mitoloji kökenleri və təşəkkülü. İstanbul: Ötügen; Bayat Füzuli (2009). Türk destancılık tarixi bağlamında Köroğlu dastanı (Türk dünyasının Köroğlu fenomenolojisi). İstanbul: Ötügen

1. Qəhrəmanın anası əsilzadə bir bakirədir: Bu qəlib Oğuznamə dastanlarından qismən “Oğuz Kağan” dastanına uyğun gəlir. Belə ki, dastanın məzmunundan Oğuzun anası Ay Kağanın bakirə olduğu görünür, çünki Ay bakirəlik simvoludur. Dastanda Oğuzun atası haqqında bilgi verilmədiyindən Ay Kağanın bakirə olacağı çox böyük ehtimalla mümkün görünür. Dədə Qorqud Oğuznamələrində belə bir hadisə ilə qarşılaşmırıq, qəhrəmanlardan heç biri bakirə bir qadın tərəfindən dünyaya gətirilməməkdədir. Əslində bu qəlib epik yaeadıcılıq məhsulundan daha çox dini mifologiya üçün spesifikdir ki, bunun da ən parlaq örnəyi Məryəm oğlu İsadır. Ancaq Oğuznamə qəhrəmanlarından Buğaç, Beyrək nəzir-niyazla doğulmuşlardır. Əslində türk dastan qəhrəmanları əsilzadə bir ailədən gəlirlər və onların anaları da xan, bəy qızları olduqları üçün soyludurlar, sadəcə alp və ya bahadırları doğuran qadın bakirə deyildir. Partogenez hadisəsi isə daha çox nağıllar üçün məqbul sayılır.

2. Atası bir kraldır: Salnamə Oğuznamələrinin hamısında Oğuz bir hökmdar oğludur. “Oğuz Kağan” dastanı fraqmentar xarakterli olduğundan atası haqqında məlumat verilməmişdir, ancaq dünyaya hökm etmək istəyən birinin bir xan oğlu olmasını təxmin etmək heç də çətin deyildir. Dədə Qorqud boylarındakı gənc qəhrəmanların hamısı bəy, həm də sancaq bəyi (hətta Buğaç xan oğludur) oğludurlar. Xanlar xanı Bayındır Xanın oğlu yoxdur, ancaq İç və Dış Oğuzun bəylərbəyi, alplar başı Salur Qazanın (bəzən Qazan Xan ünvanı ilə də xatırlanır) oğlu vardır. O halda Uruz bir xan oğludur. Salur Qazanın isə atası haqqında məlumat ve-

rilməməkdədir. Epik mətndə onun atası Ulaşdırsa, Əbülqazidə isə adı Enkəşdir.

3. Ata əsasən qəhrəmanın anasının yaxın qohumudur: Əski türklərin evlənmə müəssisəsində yaxın qohumların evlənməsinin yasaqlanması, ən azından yeddi nəsil keçdikdən sonra evlilik ola biləcəyi inancı epik yaradıcılıqda da qorunmuşdur. O baxımdan nə “Oğuz Kağan”, nə də Dədə Qorqud boylarında yaxın qohumla evlilik yoxdur. Hətta Oğuz Xan göydən göy işığın içində enmiş və ağac koğuşunda olan iki tamamilə kənardan gəlmiş qızla evlənir. Ancaq Oğuznamənin salnamə variantlarında Oğuz Kağan üç dəfə evlənir ki, üçü də onun əmisi qızlarıdır. Bu da salnamə Oğuznamələrinin İslami variant olması ilə bağlıdır. İslamda isə əmi uşaqlarının evlənməsi məqbul sayılır.

4. Qəhrəmanın ana bətninə düşməsi qeyri-adi şərtlərə bağlanır: Bu qəhrəman qəlibi türk epik ənənəsi üçün spesifikdir. Oğuznamə qəhrəmanlarının da bəziləri, məsələn, Buğaç Xan, Beyrək və digərləri “bir ağzı dualının duasının Tanrı tərəfindən qəbul edilməsi ilə” dünyaya gəlmişdir. Bu ağzı dualı “Kitab-i Dədə Qorqud”da alqışı alqış, qarğışı qarğış olan oğuz bəyləridir. Nağıllarda bu ağzı dualı şəxs bir dərvişdir, nurani bir qocadır, Hz.Xızırdır, Hz.Əlidir, bir sözlə Tanrıya yaxın olanlar, yəni Tanrı dostlarıdır.

5. Qəhrəman eyni zamanda Tanrının oğlu kimi qəbul edilir: Qəhrəmanın həqiqi atasının Tanrı olması daha çox mifoloji hakayələrdə vardır. Məsələn, yunan miflərində tanrıçalarla, pəri qızları ilə və ölümlü kralların qız və xanımları ilə əlaqədə olan Zeus Heraklesin, Poseidon Theseusun atasıdır. Epik yaradıcılıqda ata hesab edilən adamlarla bərabər

Tanrının da qəhrəmanın atası olması hadisəsinə rast gəlinmir. Yalnız “Oğuz Kağan” dastanında qəhrəmanın Tanrıoğlu olması onun atası haqqında məlumat verilməməsi və mədəni aktların yaradıcısı olmasına görədir. İstər epik, istərsə də şeərə Oğuznamələrində qəhrəmanlardan heç biri Tanrının oğlu deyildir. Digər türk dastanlarında qəhrəmanların qeyri-adilikləri, fəvqəladə güclərlə əlaqələri onların Tanrının oğlu olduğunu düşündürsə də bu sadəcə bir fikir oyununun nəticəsidir.

6. Qəhrəman, qeyri-adi bir əlaqədən dünyaya gəlmiş üçün çox vaxt doğum zamanı atası və ya anasının atası tərəfindən öldürülmək istənilir: Türk epik ənənəsində anadan olan qəhrəmanın öldürülmək istənməsi hadisəsi yoxdur. Ancaq bəzi mifoloji mətnlərdə bunun işarələrinə rast gəlmək mümkündür. Özəlliklə ögey anası tərəfindən böhtana uğrayan qəhrəmanları atası və ya yaxın qohumu öldürmək istəyir. Buna bənzər süjet Oğuznamədə Buğaç Xanda görünür. Qırx namərdin iftiraları nəticəsində ata oğlunu öldürmək fikrinə düşür və bunu bir ov zamanı həyata keçirməyə çalışır. Eyni zamanda salnamə Oğuznamələrində də atası Oğuzu müsəlman olduğu üçün öldürmək istəyir. Atanın oğlu öldürmək istəməsi çin salnamələrində də vardır. Belə ki, Hun dövlətinin qurucusu Mao-tunu (Meteni) da atası ovda öldürmək istəyir. Ancaq Avropa epik ənənəsində qəhrəmanı öldürməyə təşəbbüs edilməsi onun dünyaya gələr gəlməz baş verməsidersə türk dastanlarında öldürmə cəhdi qəhrəmanın ərgənlik yaşını keçməsindən sonradır. Mete də, Oğuz Kağan da, Buğaç da yetkin qəhrəmanlıq yaşlarında öldürülmək istənilirlər.

7. Qəhrəman gizli bir yerə göndərilir: Oğuznamə dastanlarında bu qəlibə uyğun gələn səhnə Buğaçın Dirsə Xanla ova çıxmasından və atanın qırx namərd igidin təlkinini ilə oğlunu ölümcül yaralamasından sonra baş verir. Öldü deyə dağ başında tərک edilən Buğaç Xanı anası qırx incə belli qız ilə axtarıb tapır, ana südü ilə dağ çiçəyindən hazırlanmış məhləmlə sağaldır və gizlədərək yaxşılaşmasına səbəb olur. Burada qəhrəmanın sağaldığı yer gizli tutulur, bundan nə Dirsə Xan, nə də qırx namərd xəbər tuturlar. Qanturalı ilə bağlı boyda da sarı donlu Selcan xatun ağır yaralanmış Qanturalını düşmənlərdən saxlayır, ancaq qəhrəmanı qarğa-quzğundan qoruyan isə atı olur.

8. Qəhrəman uzaq bir ölkədə onu övladlığa qəbul edən ailə tərəfindən böyüdülmür: Türk dastan yaradıcılığı üçün xarakterik olmayan bu qəlibə daha çox nağıllarda rast gəlinir. Ata və ya yaxın bir qohum tərəfindən öldürülmək istənən qəhrəman əgər körpə isə onu beşiyə qoyub dəryaya atırlar, gənc isə sandığa qoyub dəryaya atırlar və ya meşədə ölümə tərک edirlər. Bundan sonra qəhrəmanın tapılması və övladlıq motivi başlayır. Oğuznamə dastanları üçün bu maddə keçərli deyildir. Yalnız “Manas” dastanında qəhrəmanın uzaq bir ölkəyə göndərilməsi hadisəsi ilə qarşılaşırıq.

9. Qəhrəmanın uşaqlıq dövrü haqqında heç bir şey söylənmir: Bu maddə “Oğuz Kağan” dastanında qismən də olsa qorunmuşdur. Dastanda Oğuzun zahiri təsvirindən sonra onun sürətlə böyüməsi, çiyət yeməsi, kımız içməsi təhkiyə edilir, sonra onun mifoloji varlıq olan Kıatla savaşı nəql edilir. Oğuznamə dastanlarında Buğaçın, Beyrəyin anadan olmaları bildirildikdən sonra onların uşaqlıq illəri nəql edilmir.

Oğuz alplarının ilk qəhrəmanlıq göstərdiyi zamana qədərki dövr “At ayağı külük ozan dili çevik olur” atalar sözü ilə yekunlaşdırılır. Qəhrəmanın uşaqlığı haqqında bilgi verilmir, sadəcə olaraq “Eyegülü ulalur kapurgalu büyür” atalar sözü ilə qəhrəmanın necə böyüdüüyü özətlənir.

10. Qəhrəman gənclik illərində gələcəkdə kral olacağı yerə gedir: Lord Raglanın bu qəhrəman qəlibi türk dastan yaradıcılığı üçün spesifik deyildir. Təbii ki, Oğuznamə qəhrəmanlarında da belə bir özəllik yoxdur.

11. Qəhrəman krala, divə, əjdəhaya, yaxud da vəhşi bir heyvana qələbə çalır: Türk dastan ənənəsində ən çox rastlanan maddələrdən biri də budur. “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun xaotik gücü simvolizə edən Kıyatı öldürməsi, ona tabe olmayan, fərmanını dinləməyən hökmdarları məhv etməsi, Oğuznamə qəhrəmanlarındam Buğaçın Bayındır Xanın azğın buğasını yenməsi, Qanturalının sırası ilə buğanı, kağan aslanı, qara buğranı öldürməsi səhnələri bu maddəyə misal ola bilər. Eyni zamanda atları basan, qan sömürən Basatın Oğuz elinə zəval olan Təpəgözü öldürməsi də alp igidlərin qələbə dastanlarıdır. Bütün qəhrəmanlıq dastanlarında bu qəhrəman qəlibinin çox yaygın olması türklərin qəhrəmanlıq dövrü ilə bağlıdır. Digər tərəfdən çox geniş yayılan bu motiv qəhrəmanlığın, alplığın isbatıdır. Hətta Oğuznamələrdə əhvalatı təsvir edilməyən bəzi qeyri-adi qəhrəmanlıqlar da vardır ki, bunlardan biri də “Kazılık Koca oğlu Yegənək” boyunda görünür. Burada yalnız adı çəkilməklə üstündən sükutla keçilən qəhrəmanlardan biri Dəlü Əvrən əjdərhalar ağzından adam alan bir alp kimi öyülür. Əjdəha öldürən qəhrəmanlardan biri də alplar başı Salur Qazandır. Bu barədə “Sa-

lur Kazan tutsak olup oğlu Uruz çıkardığı” boyunda belə deyilir:

Yidi başlu əjdərhaya yetüp vardum
Heybətindən sol gözüm yaşardı
Bir yılandan nə var ki korxdun didüm
Anda dəxi ərəm bigəm diyü öginmədüm
Öginən ərənləri xoş görmədüm⁸¹.

Dədə Qorqud boylarındakı bu bilgiyə Əbülqazi Bəhadır Xanın “Səcəreyi-tərakimə” adlı əsərində Səyyah Qorqud məxləsi ilə deyilmiş bir şeirdə də rast gəlirik:

Gök asmandan inüp gəldi tinnin yılan
Hər adəmni yutar irdi görkən zaman
Salur Kazan başın kəsdi birmey aman
Alplər, biglər görən bar mı Kazan gibi⁸².

12. Qəhrəman çox vaxt sələfi olan kralın qızı ilə evlənilir: Bu maddə həm dastanlarda, həm də daha çox nağıllarda özünü göstərir. Ancaq Oğuznamə dastanlarında bunun birbaşa təzahür formasına rast gəlmirik. Belə ki, xanlar xanı Bayındır Xanın qızı ilə evlənen Salur Qazan bəylər bəyi olmaqla dövlətdə Bayındır Xandan sonra ikinci şəxs durumuna gəlmişdir. Ancaq onun bu rütbəyə çatması xanlar xanının qızı ilə evlənməsinə görədirmi sualına mətn cavab vermir. Sa-

⁸¹ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.237

⁸² Duymaz Ali (1997). Bir destan kahramanı Salur Kazan. İstanbul: Ötüken, s.63

lur Qazanın gələcəkdə Bayındır Xanın yerinə keçəcəyini, ikincinin oğlunun olmaması ilə izah etmək olar, ancaq bu bir ehtimaldan irəli getməyən fikir məhsuludur. Eyni halı Dirsə Xan haqqında da demək mümkündür. Belə ki, Dirsə Xanın xanımı xan qızıdır. Dirsə Xan bu ünvanı qaynatasının xələfi olduğuna görə almışdır sualı açıqlanmamış qalır. Böyük ehtimalla Dirsə elə əvvəlcədən xan olmuşdur və özü kimi soylu bir ailənin qızı ilə də evlənmişdir.

Buna baxmayaraq nağıllarda qəhrəmanın xilas etdiyi padşah qızı ilə evlənməsi, padşahın da taxt-tacını kürəkəninə verməsi çox işlənmiş mövzudur. Və ya padşah özü, qızını xilas edənə qızını və padşahlığının yarısını (yaxud da hamısını) verəcəyini vəd edir. Nağıl qəhrəmanı da bu çətin tapşırığı yerinə yetirdiyi üçün sələfi olan padşahdan taxt-tacı almış olur.

13. Qəhrəman kral olur: Oğuz Kağan bütün İslami salnamə variantlarında atası Qara Xanı öldürdükdən sonra Oğuz elinin padşahı olur. “Oğuz Kağan” dastanında Oğuz doğuşdan hökmdardır. Oğuznamə epik ənənəsində Dədə Qorqudun gənc bəylərə bəylik, taxt-tac istəməsi Oğuz elində oğulun atanını yerinə keçdiyini göstərir. Beyrəyə də igidlik göstərdiyinə görə Dədə Qorqud atasından bəylik istəyir. Eyni ilə ər meydanında Bayındır Xanın azgın buğasını öldürən Buğaça da atasından xanlıq istəyir. Bütün bunlar dastan qəhrəmanının bəy, xan olmasından qaynaqlanır.

14. Qəhrəman bir müddət hər hansı bir hadisə olmadan hökmranlıq edir: Dədə Qorqud boylarında təbiətlə iç-içə olan qəhrəmanlar sakit bir həyat yaşamağı sevirlər. Boş vaxtlarında ov, əyləncə onların başlıca məşğuliyyətidir.

Onların düşmən üzərinə axın etmələri, onlarla savaşımları daha çox ikincilərin günahı üzündəndir. Bir sözlə, istər “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanlarında, istərsə də salnamə Oğuznamələrində qəhrəmanların həyatı çox az da olsa bir müddət hər hansı bir hadisə olmadan sakit bir şəraitdə keçir. Ancaq Oğuznamələrin bütününe baxdıqda dinamik bir yaşamla, mübarizə ilə qarşılaşırıq. Bir sözlə, bu maddə Oğuznamə qəhrəmanlarına qismən uyğulana bilər.

15. Qəhrəman yeni qanunlar çıxarır: Türk dastanlarında çox az rast gəlinən bu qəhrəman qəlibini yalnız “Oğuz Kağan” dastanında bəzi işarələrlə görmək mümkündür. Oğuz Kağanın el-günü bir yerə toplaması dünya hakimiyyəti qurmaq arzusu, dörd tərəfə fərman göndərməsi, qayda-qanun yaratması, yeni qanunlar tətbiq etməsi kimi başa düşülür. Fərman qanun demək olmasa da dastanda Oğuzun özünü dörd tərəfin hökmdarı adlandırması onu yeni qanun kimi başa düşməyə əsas verir. Ən əsası da dastanın sonunda Oğuzun dövləti oğlanları arasında paylaşdırması, bozokları hakim, üçokları tabe olan qismə ayırması, salnamələrdə isə hər qəbilənin ət payını, damğasını, onqonunu təyin etməsi ilk dəfə olaraq yeni bir idarəetmə və protokol qanunu tətbiq etməsidir. Eyni ilə Çingiznamədə də Çingiz Xan yeni qanunlar qoyur. Buna baxmayaraq Dədə Qorqud Oğuznamələrinin heç bir yerində heç bir qəhrəmanın qanun qoyma məsələsi yoxdur. Ancaq oturma, yemə, ət payı alma qanunlarından, ailə-içə münasibətlərdən, iyerarxik düzəndən də görüldüyü kimi oğuzlarda ictimai institutlar fəal olmuşdur. Sosial normalarda yoxsullara yardım, ildə bir dəfə verilən ümumdövlət toyu və bəylərbəyinin evini yağılatmasında özünü göstərir. Bir

sözlə, sosial normalara, ümumyaşayış prinsiplərinə əməl etmək və bunlara nəzarəti həyata keçirən ağsaqqallar qrupunun olması türklərdə inkişaf etmiş sosial qanunlar silsiləsindən xəbər verir. Raglanın dediyi mənada yalnız Oğuzu tipik bir örnək kimi göstərə bilərik.

16. Daha sonra qəhrəman tanrılarının və/və ya xalqının sevgisini itirir: Əsasən yunan və bəzi Avropa xalqları folkloru üçün məqbul olan bu qəhrəman tipi türk dastan mədəniyyətində görünür. Kitab-ı Müqəddəsdə kral Süleymanın oğlu da həm Tanrının, həm də yəhudilərin sevgisini itirir və xalq ondan üz çevirir. Geniş mənada Tanrının himayəsini itirmiş qəhrəmana Dədə Qorqud boylarında rast gəlmək mümkün deyildir. Ancaq “Duxa Koca oğlu Dəlü Dumrul” boyunda qəhrəman Əzraili tanımadığına, Allahın ölüm mələyinə hörmətsizlik göstərdiyinə görə Tanrının qəzəbinə uğrayır. “Ya kadir Allah birligün varlığın hakkı üçün Azraili mənüm gözümə göstərgil, savaşıyım çəkişəyim dürişəyim, yaxşı yigidün canın kurtarayım, bir daha yaxşı yigidün canın almaya didi. Kayıtdı döndi Dəlü Dumrul ivinə gəldi. Hak Taalaya Dumrulun sözi xoş gəlmədi. Bak bak mərə dəlü kavat mənüm birligüm bilməz, birligümə şükür kılmaz, mənüm ulu dərgahumda gəzə mənlik eyləyə didi. Azrailə buyruk eylədi kim ya Azrail var, dəxi ol dəlü kavatun gözünə göringil, bənzini sarartgıl didi, canını xırlatgıl algıl didi”⁸³. Eyni ilə ərmiş ərə, yəni Dədə Qorquda etinadsızlıq göstərdiyinə, öldürmək istədiyinə görə bir qarğışla əli havada asılı qalan Dəlü Karçar da vardır.

⁸³ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.177-178

Oğuznamənin bir başqa yerində Salur Qazan evini yağmalatmaq üçün İç Oğuzu çağırdığı halda, Dış Oğuzu yağmaya çağırır. Bu da onun Dış Oğuzun gözündən düşməsinə və qardaş qırğınına səbəb olur. Bir digər yerdə isə oğlu-qızı olmayanın Tanrının qəzəbinə gəldiyi, Tanrı Taala karqamışdır, biz dəxi karqarız deyilməsi, Tanrının gözündən düşənin elin də gözündən düşdüyünə işarə edilmişdir. Hər halda epizodik də olsa bu maddə bir çox dəyişikliklə Oğuznamə qəhrəmanlarına tətbiq edilə bilər.

17. Qəhrəman taxtdan endirilir və şəhərdən uzaqlaşdırılır: Nə “Oğuz Kağan” dastanında, nə Dədə Qorqud boylarında, nə də salnamə Oğuznamələrində qəhrəmanın taxtdan endirilib ölkədən çıxarılmasına rast gəlmirik. Ümumiyyətlə, nağıl qəhrəmanları və mifoloji hekayətlər üçün spesifik olan bu maddə Avropa miflərində və dastanlarında daha çox rast gəlinən əlamətdir.

18. Qəhrəman əsrarəngiz bir şəkildə ölümlə tanış olur: Lord Raglanın bu ənənəvi qəlibi Oğuznamə qəhrəmanları üçün xarakterik deyildir. Klassik türk dastanları çox vaxt qəhrəmanın qələbəsi ilə bitdiyindən onun əsrarəngiz bir ölümlə qarşılaşması maddəsi həm Oğuznamələr, həm də ümumilikdə türk dastanlarına yaddır. Ancaq siklik dastanlarda qəhrəmanın ölüm və ya qeyb olma səhnəsi vardır. Bu isə Raglanın nəzərdə tutduğu maddə ilə eyni mənada deyildir.

19. Qəhrəman çox vaxt bir tərənin üzərində ölür: Lord Raglanın bu maddəsi Avropa epik ənənəsi, xüsusən də yunan mifləri üçün məqbuldur. Türk ənənəvi qəhrəman tipləri üçün bu maddə spesifik deyildir.

21. Qəhrəmanın vücudu dəfn edilməz: Bu qəhrəman qəlibi Oğuznamə qəhrəmanları üçün xarakterik hesab edilə bilməz. Ümumiyyətlə belə bir maddəyə Avropa mif və dastan mətnlərində daha çox rast gəlinir. Ölən böyük türk qəhrəmanları təntənə ilə dəfn edilirlər.

22. Qəhrəmanın dəfn edildiyi güman edilən yerlə bağlı bir və ya bir neçə qutsal məzarı vardır: Bu maddə də türk dastan qəhrəmanları üçün xarakterik deyildir. Əsasən övliya mənkəbələrində rast gəldiyimiz savaşı ərənlərin, yaxud da böyük sufi şairlərinin bir neçə yerdə qutsal məqamlarının olduğu inanılır. Adətən belə məzarlardan biri onun dəfn olunduğu yer, digərləri isə məqamı kimi dəyərləndirilir. Məsələn, Dədə Qorqudun, Yunus Əmrənin, Sarı Saltukun bir neçə yerdə məzarının olduğu kimi.

III.3. Türk, konkret olaraq Oğuz dastan ənənəsində qəhrəman qəlibləri

Batı dünyasının qəhrəman müstəvisində cərəyan edən hadisələri struktur baxımından müəyyən bir formul daxilində öyrənmək və bu formulu digər Asiya və Afrika xalqları epik yaradıcılığına tətbiq etmək ənənəsi ciddi araşdırma tələb edir. Yaşamı, sosial münasibətləri, fəlsəfi görüşləri, psixoloji özəllikləri ilə fərqlənən xalqların yad mədəniyyət materialları üzərində formalaşdırılan nəzəriyyə və metodların hər nə qədər universal xarakter daşısa da tam uyğulanması mümkün deyildir. Lord Raglanın yuxarıda incələdiyimiz ənənəvi epik qəhrəman qəlibi də ehtiyatlı yanaşma tələb edir. Ancaq qəhrəman qəliblərinin türk dastanları üçün məqbul olan versiya-

sını formalaşdırmağın bir yolu Lord Raglanın metodunu öyrənməkdirsə, bir digər mühüm yolu da dastanlarımızın məzmununu kifayət qədər yaxşı bilməkdir.

Digər tərəfdən bu qəhrəman qəlibləri əfsanələr, arxaik yakut, şor, xakas dastanları, nağıllar, məhəbbət dastanları da nəzərə alındıqda çox faydalıdır. Çünki maddələrin bir çoxuna arxaik dastanlarda, bəzilərinə əfsanə və mənəkəbələrdə, nağıllarda və digər epik folklor nümunələrində rast gəlmək mümkündür. Ümumilikdə isə qəhrəmanın tipologiyası baxımından ənənəvi qəlibləşmə folklorun vacib məsələlərindən biridir və bu vacib məsələ geniş coğrafiyaya yayılmış türklərin minlərlə dastanları araşdırıldıqdan sonra türk mədəniyyətinə uyğun gələ biləcək qəhrəman qəlibi yaratmaq şəklində həll edilməlidir. İndiyə qədər aparılan tədqiqatlar Lord Raglanın qəhrəman qəlibində yer alan maddələrin türk dastan qəhrəmanlarını öyrənməkdə o qədər də yetərli olmadığını göstərdi. Ancaq bu metod gələcəkdə formalaşdırılacaq dastan, əfsanə, mif qəhrəmanları üçün elmi baza rolunu oynayacaqdır.

İlk olaraq xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Avropada formalaşdırılan bir çox folklor nəzəriyyələrinin kuru-koruna türk xalqlarının şifahi yaradıcılığına, o cümlədən Azərbaycan folkloruna tətbiq etmək bizim elmi üfüqlərimizi genişlətməz, əksinə milli-psixoloji özünəməxsusluğu, tarixöncəsi mifologiyamızı, ritual dünyamızı, nəhayət dini və əxlaqi inancımızı süni şəkildə yad təsirlərin altına salar. Ona görə də tətbiq edilən hər hansı bir nəzəri fikir diqqətlə öyrənilməli, folklor mətnlərimizin bunlara nə qədər uyğun olub olmadığı nəzərə alınmalıdır. Əslində mətn və mətni yaradan kon-

tekstə öncəlik verilməli, nəzəri fikir empirik materialın üzərində formalaşdırılmalıdır. Bunun tərsi olduqda düzgün olmayan nəticələrə gələ bilərik ki, bunu Azərbaycan folkloruna tətbiq edilən struktur yanaşma da göstərmişdir. Lord Raglanın formalaşdırdığı ənənəvi qəhrəman qəlibi əsasən, yunan qəhrəmanlıq dastanları, Əhdi-ətiq və Əhdi-cədid qəhrəmanları üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, qəhrəmanın həyatını əks etdirən ən geniş süjet qəlibləri kimi dəyərli olmaqla bərabər mənəviyyatı, psixologiyası, əxlaqı, həyat tərzini fərqli olan bir xalqın/xalqların epik yaradıcılığı əsasında formalaşdırıldığından ehtiyatla yanaşılmalıdır.

Lord Raglanın özünün də ifadə etdiyi kimi 18 Avropa və Ön Asiya mənşəli dini, mifoloji və dastan qəhrəmanlarına əsaslanaraq təsbit etdiyi ənənəvi qəhrəman qəlibinin ümumi sayı 22-dir. Hətta bu 22 qəlib Batı dastanlarından da heç birində tam şəkildə əhatə edilməmişdir. Raglanda qəhrəman qəlibinə ən çox uyan, Ön Asiya qaynaqlı dini obraz olan Hz.Musa ilə Oedipus dastanı və ya mifidir ki, burada Musada və Oedipusda 22 qəlibdən sırası ilə 21-ni və 20-sini görmək mümkündür. Ancaq bütün bunları bir dastanda görmək mümkün olmadığı kimi Oğuznamə dastanlarında da qəhrəmanlar Raglanın təklif etdiyi ənənəvi qəliblərdən ən çox 10-12-ni özlərində birləşdirir. Qəhrəmanlar tək-tək tədqiq edildikdə isə mənzərə daha da acınacaqlı hal alır. O zaman yalnız 7-8 oxşar maddədən bəhs etmək mümkün olur. Bunu Lord Raglanın ənənəvi qəhrəman qəliblərini türk dastanlarına tətbiq etməyə çalışan Türkiyəli folklorçuların əsərləri də təsdiq edir.

Ona görə də Raglanın qəliblərindən türk dastanları üçün (1) tətbiq edilməsi mümkün olmayan, (2) qismən müm-

kün olan və (3) tam şəkildə uyğun gələn adları altında üç qrupa ayırmaq mümkündür. İlk olaraq “Qəhrəmanın anası əsilzadə bir bakirədir” maddəsi ilə başlayaq. Bu formul türk dastan ənənəsində təsadüf edilməyən qəlibdir. Özəlliklə “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanlarında bu tip qəhrəman qəlibinə rast gəlmək mümkün deyildir. Ancaq Lord Raglanın bu qəhrəman qəlibini “Oğuz Kağan” dastanında dolaylı da olsa görmək mümkündür. Belə ki, dastanın başlanğıcında verilən doğum haşiyəsində deyilir: “Kenə künlərdən bir kün Ay Kağanunq közi yarıb butadı erkek oğul toqurdu”⁸⁴ (Yenə günlərdən bir gün Ay Kağanın gözləri parladi, bir oğlu oldu). Buradan o nəticəyə gəlmək olur ki, bakirəlik simvolu olan Ay Kağanın sevinməsi və bir oğlan doğurması, uşağın atası haqqında məlumatın verilməməsi əsas verir ki, Oğuzun baki-rə qızdan doğulduğunu qəbul edək.

Türk epik ənənəsində olmayan bir maddə də qəhrəman gənclik yaşlarında gələcəkdə kral olacağı yerə getməsi məsələsidir. Bu özəllik türk epik mətnləri üçün xarakterik deyildir. Həmçinin qəhrəmanın taxtdan endirilib, şəhərdən uzaqlaşdırılması, onun tanrıların və/və ya xalqının sevgisini itirməsi, gözdən düşməsi kimi məsələlərə türk epik ənənəsində rast gəlmək mümkün deyildir. Qəhrəmanın vücudunun dəfn edilməməsinə nə dastanlarda, nə də mif və əfsanələrdə rast gəlinir. Bu özəllik daha çox Batı epik mətnlərində görünür.

Bununla yanaşı qismən uyğun gələn qəlib maddələr də vardır. Məsələ, qəhrəman həm də Tanrının oğludur, qəhrə-

⁸⁴ Bayat Fuzuli (2006). Oğuz dastan dünyası. Oğuznamələrin tarixi, mitoloji kökenleri ve teşekkürü. İstanbul: Ötüken, s.259

manı doğumu anında, əsasən atası və ya ana tərəfdən babası öldürmək istəyir, qəhrəman gizli bir yerə göndərilir maddəsi ilə qəhrəman uzaq bir ölkədə onu övladlığa qəbul edən ailə tərəfindən böyüdülməsi maddələrini də müəyyən şərtlərlə türk dastanlarına, əfsanələrinə tətbiq etmək olar. Qəhrəman bir müddət hər hansı bir hadisə olmadan hökmranlıq edir, qəhrəman yeni qanunlar çıxarır kimi qəlibləşmiş maddələri də çox az halda uyğulamaq mümkündür. Bütün bunlar Lord Raglanın ilk baxışda sadə görünən ənənəvi qəhrəman qəlibinin mədəniyyətdən mədəniyyətə, xalqdan xalqa dəyişdiyini və tətbiqinin bəzi şərtlərlə mümkün olduğunu isbatlayır.

Hər halda türk epik qəhrəmanlarının özünəməxsus ənənəvi qəlibləri vardır. Raglanın metodu ilə araşdırılan dastanlardan da məlum olduğu kimi türk dastanları, qismən, əfsanə, mif və nağılları üçün bir qəlib formalaşdırmağın zamanı gəlmişdir. Bu qəlib Johann Georg von Hahnın, Otto Rankın, Joseph Campbellin, Lord Raglanın metodlarından fərqlənməli, qəhrəman tiplərini əhatə edəcək yeni bir nəzəriyyə yaradılmalıdır. Burada məzmun planında mif, əfsanə, nağıl, dastan tiplərinin fərqi göz önünə alınmalı, arxaik qəhrəmanla klassik qəhrəman, tarixi qəhrəmanla, ədəbi qəhrəman bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Bəlli olduğu kimi Avropa, xüsusən də yunan yazılı dastanlarından istifadə etməklə qəhrəmanların doğumlarından ölümlərinə qədər bütün həyatlarını əhatə edən bu nəzəriyyə olduğu kimi türk dastanlarına tətbiq edilə bilmir. Ancaq bu araşdırmalar gələcəkdə bütün türk dastanlarını, əfsanə və mənəkabələrini nəzərə almaqla yeni bir qəhrəman qəlibi yaratmaqda faydalı olacaqdır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

AXEL OLRİKİN XALQ ƏDƏBİYYATININ EPİK QANUNLARINA GÖRƏ OĞUZNAMƏLƏR

IV.1. Epik qanunların türk şifahi və yazılı ədəbiyyatına tətbiqi

İlk başda onu demək lazımdır ki, Axel Olrik (1864-1917) irəli sürdüyü qəhrəman mərkəzli epik qanunlar nəzəriyyəsi ilə xalq ədəbiyyatında təhkiyəyə dayanan mətnlərini tədqiq etmişdir. A.Olrikin yaratdığı xalq anlatılarının epik qanunları adlı araşdırma nəzəriyyəsi özündən sonra Tarixi-Coğrafi Fin məktəbi nümayəndələrinin əsərlərində geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycanda bu nəzəriyyə ilə heç bir folklor mətni araşdırılmadığından bu kitab A.Olrikin nəzəriyyəsinin tətbiqi baxımından ilkdir. Ancaq bu elm adamının araşdırma metodundan Türkiyə folklorçuları kifayət qədər istifadə etmişlər⁸⁵. A.Olrikin epik qanunları bir neçə dəfə “Oğuz

⁸⁵ Özcan, T. (1996). Oğuz Kağan Destanı'nın halk anlatılarının epik kuralı bakımından incelenmesi. Milli Folklor, 31/32, 95-97; Adıgüzel, S. (1999). Başkurt Destanı Akbuzat'ın epik kurallara göre incelenmesi. Millî Folklor, 44, 24-34; Akyüz, Ç. (2012). Haldun Taner'in “Keşanlı Ali Destanı” ve Axel Olric'in epik yasaları. Sosyal Bilimler Dergisi, 5(8), 1-11;

Kağan” dastanına, Dədə Qorqud qəhrəmanlarına, başqurd dastanı “Ak buzat”a, qırğızların məşhur dastanı “Manas”a, həmçinin “Kirdeci Ali Kesikbaş” dastanına tətbiq edilmiş, epik qanunların adlarını çəkdiyimiz dastanlarda hər tərəfli yer aldığı bildirilmişdir. Olrikin qanunlarından bəzilərinin dastanlarda təsbit edilə bilməməsi milli koloritlə, dastanın xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, “Salur Qazanun evinin yağmalandığı boy”da əkizlər qanunu ilə ilk və son halın önəmi qanununun olmaması buna misal ola bilər.

Çiftçi, F. (2013). Axel Olrik'in epik yasalari işığında Oğuz Kağan Destanına bir bakiş. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8 (4), 515-524; Erdoğan M. (2010). “Yazma kùltürünə ait bir metne epik yasalari uygulanması denemesi”. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5(3), 1198-1217; Gülmen N. (2008). Axel Olrik'in epik yasalari işığında “Salur Kazanun evi yağmalandığı boyu beyan eder” isimli hikayenin okunması. Millî Folklor. 79, 14-20; Tuncel U. (2013). “Axel Olrik'in halk anlatılarının epik yasalari bağlamında “Ağalık” adlı Karagöz Oyunu çözümlemesi”. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 48(48), 203-240; Bars M.E. (2014 a). “Halk anlatılarının epik kurallari bağlamında Koroğlu filmi (The Film of Koroğlu in The Context of Epic Rules of Folk Narration)”. International Journal of Languages' Education and Teaching, Aralık, 66-78; Bars M.E. (2014 c). “A.Olrik'in epik yasalari işığında Ferhat ile Şirin hikayesi”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kùltür Eğitimi (TEKE) Dergisi, 3(1), 306-324; Yılmaz M. (2009). “Hamdi'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevisi'nin epik karakterinin değeriendirilmesi üzerine bazı tespitler”. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4(8), 2444-2461; Zariç M. (2007). “Kirdeci Ali Kesikbaş Destanı'nın metin merkezli temel halkbilimi kuramlari açısından incelenmesi”. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, 199-216; Zariç M. (2012). “Axel Olrik'in epik yasalari ve Lord Raglan'ın kahraman kalibi açısından Ağrıdaki efsanesi romanı”. Electronic Turkish Studies, 7(4), 3337-3349

Bundan başqa Axel Olrikin xalq ədəbiyyatının epik qanunları yazılı ədəbiyyata da tətbiq edilmişdir. Məsələn, “Yusuf u Züleyha” məsnəvisində, “Can u Canan” məsnəvisində, “Harnamə” əsərində, həmçinin Haldun Tanerin “Keşanlı Ali dastanı”, Yaşar Kemalın “Ağrıdağı efsanəsi” romanında, “Fərhat ilə Şirin” hekayəsində epik qanunların ya çox azının, ya da hamısının olduğu araşdırılmışdır. Hətta Olrikin epik qanunları əsasında “Ağalık” adlı Karagöz oyunu, arxasınca türk seyirlik oyunları, “Köroğlu” filmi də tədqiq edilmişdir. Buradan göründüyü kimi bu elm adamının epik qanunlar adlandırdığı folklorun əsas tədqiqat metodu Türkiyədə kifayət qədər geniş yayılmışdır. Özəlliklə folklor materialları, yazılı ədəbiyyat və oyunlar, filmlər üzərində aparılan araşdırmalarda epik qanunların çoxunun təspit edildiyini görürük. Bu isə A.Olrikin epik qanunlarının folklorun universal tədqiqat metodu saymağa əsas verir. Bir sözlə Axel Olrikin metodu ilə Türkiyəli elm adamları fərqli ədəbi janrlardakı mətnləri araşdırmışlardır.

Bu kitabda ağırlıqlı olaraq Oğuznamə silsiləsinə girən müxtəlif təyinatlı və janrlı mətnlər araşdırılacaq, bu nəzəriyyənin müsbət və mənfi tərəfləri göstəriləcəkdir.

IV.2. Olrikin epik qanunları

Avropada folklor mətnlərinin öyrənilməsində böyük nailiyyətlər qazanmış epik qanunlar haqqında yazı ilk dəfə

1909-cu ildə çapdan çıxmışdır. A.Olrik⁸⁶ bu məqaləsində hər hansı bir xalq yaradıcılığı mətnini fərqli xalqlara aid folklor materiallarında oxuyarkən heç bir nabelədlilik hissi keçirmədiyini yazır və bunun bir təsadüf olmadığı üzərində durur. Bunu izah etmək üçün irəli sürülən “ibtidai insanın ortaq fikir dünyası” və “bu özəlliyə uyğun təbiət hadisələri və ibtidai mifologiya” kimi fikirlərin yetərli olmadığını bildirir və fərqlərin özündə də bənzərliyin olduğu qənaətinə gəlir. A.Olrik bu bənzərliyin səbəbini “xalq yaradıcılığının epik qanunları” adlandırmaqla yeni bir nəzəri baza yaradır. Yəni bu bilim adamına görə epik dünyanın özünəməxsus qanunları, qaydaları, işləmə funksiyası, semantikasi vardır ki, o, dünyanın harasında olursa olsun eynidir. Bu fikir əslində koru-koruna qəbul edilməsi mümkün olmayan bir şeydir. Buna baxmayaraq əksər elmi arqumentlərin doğrudan da eyni olduğu araşdırmalardan da görünməkdədir.

Xalq ədəbiyyatının ortaq prinsiplər ətrafında formalaşdığını düşünən Axel Olrik norveçli folklorçu Moltke Moenun eyni adlı, ancaq tarixi-xronoloji ardıcılığı nəzərdə tutan metodundan təsirlənərək 1909-cu ildə “Xalq ədəbiyyatının epik qanunları” adlı əsərini nəşr etdirdi. Və aydın oldu ki, bu qanun və qaydalar folklorlarda önəmli bir funksiyanı yerinə yetirir. O da yaradıcılıq mexanizmasının bənzər qaydalar üzərində işləməsidir. Beləliklə, Axel Olrik epik qanunlar nəzəriyyəsi ilə folklor əsərlərinin ümumbəşəri dəyəri olan mövzu birliyi, strukturu və məntiqi kimi ümumi qanunlarını yaradır.

⁸⁶ Axel Olrik (3 iyul 1864 – 17 fevral 1917) Danimarkalı folklorçu, orta əsr tarixçisi və epik təhkiyə qanunu metodunun yaradıcısıdır.

Olrik “Xalq ədəbiyyatının epik qanunları” adlı məqaləsində nağılların, əfsanələrin daxili məzmununun bir-birinə bənzədiyini deyir. Ona görə də hər hansı bir adam ona tanış olmayan bir xalqın folklor materiallarını (hətta ədəbiyyatını) oxuyarkən bu xalq və onun ənənəvi sözlü ədəbiyyatı o adamda bu mətnlərlə daha öncədən tanışmış kimi bir hiss yaradır. Olrik də bəhs mövzusu olan bu ortaq hissi yaradan ünsürləri araşdırmaq üçün ümumi qaydaların olduğunu göstərir. Ancaq onun tədqiqat obyektini Avropa mərkəzlidir və Olrikin epik qanunları formalaşdırarkən hansı ölkələrin materiallarını araşdırdığına dair əldə hər hansı bir dəqiq məlumat yoxdur. A.Olrik bu epik qanunların nəinki bütün Avropa xalq ədəbiyyatına, hətta daha uzaq ölkələrin folkloruna tətbiq edilə biləcəyini söyləyir. Epik qanunlar daha çox miflər, nəğmələr, nağıllar, qəhrəmanlıq dastanları və əfsanələr üzərində araşdırıla bilər. Qarşılaşılan bəzi fərqlər isə coğrafi özəlliklə, bəzi xırda özünəməxsusluqla izah edilə bilər. Hətta xalq ədəbiyyatının ənənəvi kateqoriyalarına belə epik qanunların ümumi parametrləri hakimdir. Bu parametrlər isə epik qanunları və ya qanunauyğunluqları təşkil edir. Onu da demək lazımdır ki, epik qanunlar yazılı ədəbiyyatdan daha çox sözlü ədəbiyyata uyğun gəlir və onun özünəməxsusluğunu üzə çıxarır.

Beləliklə, A.Olrikin bütün Avropada məşhur olan epik qanunları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- 1) Giriş və bitiş qanunu
- 2) Yeniləmə qanunu
- 3) Üçləmə qanunu
- 4) Bir səhnədə iki qanunu

- 5) Zidlik qanunu
 - 6) Əkizlər qanunu
 - 7) İlk və son halın önəmi qanunu
 - 8) Tək çizgi qanunu
 - 9) Qəlibləşmə qanunu
 - 10) Tablo səhnələrindən istifadə qanunu
 - 11) Təhkiyənin məntiqi qanunu
 - 12) Hadisələrin süjet xəttində tək münaqişə (düyün) qanunu
 - 13) Epik birlik qanunu
 - 14) İdeal epik birlik qanunu
 - 15) Diqqəti baş qəhrəmanın üzərinə toplama qanunu⁸⁷.
- İlk öncə bu epik qanunlara bir-bir nəzər salmaqla onların mahiyyətini dərk etməyə çalışaq. Və bundan sonra A.Olrikin epik qanunlarının Oğuznamə dastanlarına nə qədər uyğun gəldiyini misallarla araşdıraq.

IV.3. Oğuznamə mətnlərinə görə epik qanunlar

Axel Olrikin epik qanunları Oğuznamələrdə konkret olaraq aşağıdakı formadadır.

1. Giriş və bitiş qanunu. Axel Olrikə görə xalq ədəbiyyatında birinci qanun “Giriş və bitiş qanunu”dur ki, bu qanuna görə heç bir təhkiyə birdən birə hazırlıqsız başlamaz və eyni ilə birdən-birə də bitməz. Epik əsərlərdə təhkiyə öncə

⁸⁷ Olrik Axel (1994a). “Halk anlatılarının epik kuralları I”. Milli Folklor, S.23, s.2-5; Olrik Axel (1994 b). “Halk anlatılarının epik kuralları 2”, Milli Folklor, Cilt 3, Yıl. 6, S.24, s.4-6

durğunluqdan kuliminasiyaya doğru hərəkət edər və bitişlə də kuliminasiya nöqtəsindən təkrar durğunluğa keçər⁸⁸. İstər “Oğuz Kağan” dastanında, istərsə də Dədə Qorqud boylarında bu belədir. Məsələn, “Kenə künlərdən bir kün Ay Kağanunq közi yarıb butadı erkek oğul toqurdu”⁸⁹ cümləsi ilə durğunluq bitir, hadisələr irəliyə doğru hərəkətə başlayır. Və ya “Bir gün Ulaş oğlu, tülü kuşun yavrusı, beze miskin umudu, Amıt suyunun aslanı, Karaçuğun kaplanı, konır atı iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır Xanun güyegüsi, Kalın Oğuzun devleti, kalmış yigit arxası Salur Kazan yirindən turmuş idi”⁹⁰ ifadəsi də durğunluğun hərəkətə gəlməsini xəbər verir. Oğuz Kağan dünyaya gələn kimi danışmağa, istəklərini bildirməyə başlayır, çiy ət yeyir. Pəşidəddin Oğuznaməsində də ana bətnindən düşən kimi anasının südünü əmmir, ən sonda dilə gələrək onu müsəlman olmağa dəvət edir. Sonra o çox güclü bir iğid olur. Xalqa zülm edən Kıyatı öldürür, evlənir və dünyanın dörd bir yanına fərman göndərərək hökmdarları tabe olmağa çağırır. Altun Kağanla dost olur, ona tabe olmayanların üstünə qoşun çəkir. Göy tüylü, göy yeləli erkək qurd ona yol göstərir. Oğuz Urum Kağanla savaşıır və qalib gəlir, Urus Bəylə dost olur, onun oğlu Səkləb bəylə anlaşıır. Uluq Ordu Bəyin yardımı ilə İtil çayını keçir, Karluk Bəyin sayəsində də Muz dağına qaçan atını geri gətirir. Sonra Çürçit deyilən Kağanla döyüşür və onu məğlub edir. Daha sonra çox isti bir yerə gəlir, orada Masar Kağan ilə savaşıır, onu da

⁸⁸ Olrik Axel (1994a). “Halk anlatılarının epik kuralları I”. Milli Folklor 23, s.2-5

⁸⁹ Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan dünyası, s.259

⁹⁰ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.95

məğlub edir. Bu yolla Oğuz Kağan Çin, Maçın, Hindistanı da özünə tabe edir. Ən sonda, Oğuz Kağan öz yurduna qayıdır. Burada onun vəziri Uluğ Türk bir yuxu görür və yuxusunu Oğuz Kağan danışır. Oğuz Kağan da üç böyük oğlunu doğuya, üç kiçik oğlunu da batıya göndərir, üçü yayla, üçü də oxlarla geri dönürlər. Oğuz Kağan oğulları döndükdən sonra ulu qurultay çağırır, böyük ziyafət verir və aldığı ölkələr də daxil olmaqla kağanlığı oğulları arasında bölür, onlara nəsihət edir.

Eyni ilə Salur Qazan da bəylərini yanına alıb ova gedir. 300 igidlə oğlu Uruzu yurdunu qorumaq üçün saxlayır. Ovda qara vaqiə görür və yuxusunu qardaşı Qara Günəyə danışır. Kafirlər Qazanın evdə olmamasını fürsət bilərək onun yurduna hücum edirlər, oğlu Uruzla, Qazanın qarısı boyu uzun Burla xatunu və yaşlı anasını əsir alırlar. Dəmir Qapı Dərbənddə olan qoyun sürülərini də almaq istəyirlər, ancaq burada Qaraca Çobanla qardaşlarının müqaviməti ilə qarşılaşırlar. Nəhayət, çoxlu tələfat verərək qoyun sürüsünü almaqdan vaz keçirlər. Qazan Xan ovdan evinə dönür, yurdunun xarabaya çevrildiyini, oğlunun, arvadının və yaşlı anasının əsir aparıldığını öyrənir. Yolda Qaraca Çoban da ona qoşulur. Hər ikisi kafirin qalasına gəlirlər. Qazan yalnız anasını qaytardıqları təqdirdə, savaşımadan çıxıb gedəcəyini desə də, kafirlər buna əhəmiyyət vermirlər. Bu zaman qalın oğuz bəyləri də gəlib çatırlar və savaş başlayır. Oğuzlar kafirlərə qələbə çalırlar, kilsələrini yıxıb yerində məscid tikirlər və geri öz yurdlarına qayıdırlar. Boy “Oğuz Kağan” dastanında olduğu kimi başladığı yerdə də bitir.

Hər iki dastanın qısa məzmunundan görüldüyü kimi hadisələr yüksələn xətlə inkişaf edir, durğunluqdan çıxaraq kuliminasiyaya çatır. Bitiş oğuzların ziyafət verməsi ilə sona çatır. Oğuz Kağan yurudunu oğulları arasında bölür, Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunda isə Dədə Qorqud al-qış-dua edərək dastanı bitirir. Bitiş kuliminasiyanın enişi və hadisələrin təkrar durğun nöqtəyə çatması ilə sonlanır:

Kanı ögdüğümüz biğ ərənlər
Dünya mənüm diyənlər
Əcəl aldı yir gizlədi
Fani dünya kimə kaldı
Gəlimlü gidimlü dünya
Son ucu ölümlü dünya⁹¹.

Yaxud da “Yöm vireyim xanum. Yürlü kara tağların yıkılmasun, kölgəlicə kaba ağacın kəsimsün, kamin akan görklü suyun kurımasun, kadir Tanrı səni namərdə muhtaç itməsün, ağ alnunda biş kəlimə dua kılduk olsun kabul, yı-ğışdursun dürişdürsün günahunuzı adı görklü Muhammədə bağışlasun xanum hey”⁹², şəklində bitir. Buradan görüldüyü kimi Oğuznamələrin strukturu demək olar ki, bu formula uyğun şəkildə qurulmuşdur. Ona görə də giriş və bitiş qanunu universal hesab etmək olar.

2. Yeniləmə qanunu. Xalq ədəbiyyatının ikinci qanunu Olrikin “Yeniləmə qanunu” dediyi epik qaydadır. Ümu-

⁹¹ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.243

⁹² Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.184

miyyətlə ədəbi əsərlərdə yeniləmə mövzuya dəyər qatan ədəbi vasitələrdən biridir. Ancaq folklor hər hansı bir hadisəni bütün tərəfləri və incəlikləri ilə verməkdən uzaq olduğu üçün ənənəvi mədəniyyətdə mövzuya önəm qazandıran əsas vasitə və ya Orlikin də dediyi kimi qayda yeniləmədir. Yeniləmə təhkiyədə gərginliyi artıran, bəzən də onu ən yüksək ana çatdıran vasitədir. Epik əsərlərdə bir şey məlumdur ki, yeniləmə olmadan əsərin formalaşması, bitkin şəklə çatması mümkün deyildir. Yeniləmələr əsasən üç rəqəminə bağlıdır. Ancak epik əsərlərdə yeddi, doqquz, on iki və qırx sayı ilə yaradılan yeniləmələr də vardır. Oğuznamə dastanlarından “Oğuz Kağan”la Dədə Qorqud boyları tədqiq edildikdə bunu görmək mümkündür. Məsələn, Oğuz Kağanın Kiatı öldürmək üçün üç dəfə təkrarlanan cəhdi, xanımlarından üç-üç övladlarının olması, sonrakı Oğuznamələrdə bu hər üç oğuldan dörd uşağın törəməsi on iki və iyirmi dörd rəqəmlərinin təkrarlanmasına səbəb olur. Dədə Qorqud boylarında tez-tez iyirmi dörd sancaq bəyi deyiminin təkrarlanması, Bayındır Xanın üç müxtəlif rəngli çadır qurması, Dədə Qorqudun boyların sonunda yum verməsinin təkrarlanması yeniləmənin dastanın strukturunda mühim rol oynadığını göstərir. Bundan başqa yeniləmə qanununda dörd və qırx sayısına da xüsusi önəm verilmişdir.

Oğuz Kağanın dünyanın dörd yönünə yarlıq (fərman) göndərməsi, dünyanın dörd tərəfini tutması, dörd adamından yardım görməsi, gök tüylü gök yeləli qurdun dörd dəfə Oğuzun çadırına girməsi, ona yol göstərməsi, dörd rəqəminin yenilənmə prosesindəki rolundan xəbər verir. Eyni zamanda Oğuzun qırx gündən sonra böyüməsi, yeriməsi, oynaması,

qırx masa və qırx sıra qurduması, qırx gün sonra Muz Dağı deyilən yerə çatması, ordugahın sağ və sol yanına qırx qulac ağac tikdirməsi, qırx gün, qırx gecə yeyib içib şənlənməsi də qırx sayısının təkrarlanmaqla hadisələrin canlı olmasını yeniləyir. “Kitab-i Dədə Qorqud”da da Dədə Qorqudun qarılar dörd түrlüdür deməsi, Dirsə Xanın qırx xain yoldaşı, xanımını yanına qırx incə belli qızları alıb oğlunu axtarmağa getməsi, qırx kənizlə Burla xatunun əsir götürülməsi, Beyrəyin qırx yoldaşı eşqinə ox atması və s. başqa sayılar kimi qırx sayısının da epik təhkiyədə hadisələri yeniləməklə ona canlılıq qatdığına sübutdur. Dədə Qorqud boylarında beş rəqəmi də yeniləmə kimi diqqəti çəkir. Məsələn, Qazan Xan evini beş şeydən soruşmaqla hadisələrə canlılıq qatır: “Kazan Big burada yurd ilən xəbərleşmiş, görələm xanum nə xəbərleşmiş”, “Su Hak didarın görmüşdür, bən bu su ilə xəbərleşəyim”, “Kurt yüzi mubarəkdür, kurt ilən bir xəbərleşəyim”, “Kazan kara köpək ilən xəbərleşdi”, “Çobanı gördüğündə xəbərleşdi, görələm xanum nə xəbərleşdi”⁹³.

3. Üçləmə qanunu. Olrikə görə üç rəqəmi özü-özlüyündə bir epik qanunauyğunluqdur. Üç qutsal rəqəmi folklorun digər janrlarında, məsələn, nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə, miflərdə daha çox işlədilmişdir. Ənənəvi təhkiyədə üç həm insanların, həm də əşyaların ən universal sayıdır. Bu isə xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatdan fərqləndirən əsas epik qaydadan biridir. Folklorun başqa janrlarında da rast gəlinən üç rəqəmi, üçləmənin pozulmaz qanunauyğunluq olduğunu göstərir.

⁹³ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.100-102

“Oğuz Kağan” və “Kitab-i Dədə Qorqud” boylarında üçləmələrə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Oğuz Kağan elə-günə zərər verən Kiatla üç dəfə savaşı, hər iki xanımından üç uşaq dünyaya gəlir, salnamə variantlarında Oğuz üç dəfə evlənir, anasının yuxusuna üç dəfə girir, onu müsəlman olmağa çağırır, dastanda üç fərqli ölkənin kralı ilə düyüşür, vəziri Uluğ Türk yuxusunda üç ok görür, Oğuz böyük oğullarını tapıb gətirdiyi yayı üç hissəyə bölür. Qanturalı üç vəhşi heyvanla güləşir, Bamsı Beyrəyi Banu Çiçək üç dəfə sınağa çəkir: onunla at çapır, ox atır və güləşir. Beyrək bəzircanlardan onun atası üçün gətirdikləri üç şeyi istəyir: “Big yigidün gözi bir dəniz kulunu boz aygırı tutdı, bir də altı pərlü gürzi, bir də ağ tozlu yayı tutdı, bu üçünü bəgəndi”⁹⁴ və s. Bütün bunlar üçləmə epik qaydasının hər iki dastanda və digər Oğuznamələrdə ən çox təkrarlanan sayı olduğundan xəbər verir.

4. Bir səhnədə iki qanunu. Bu qanuna görə bütün təhkiyə boyu bir səhnədə ən çox iki obraz ortaya çıxır. A.Olrikə görə bu xalq ədəbiyyatının ən dəyişməz qanunudur. Belə ki, epik əsərdə üç və ya daha çox personajın eyni məkanda, eyni anda danışmasına rast gəlmək mümkün deyildir. “Oğuz Kağan” dastanında Oğuz Kiatla, Oğuz göy işığın içində yalnız oturan birinci və bir ağacın kovuğunda gördüyü tək olan ikinci xanım ilə eyni səhnədə qarşılaşır və hər üç misalda da ikidən çox adama rast gəlinmir. Hətta Oğuz dövlətinin strukturunu yuxuda görə Uluğ Türk də yuxusunu yalnız Oğuz Kağana danışır. Bir sözlə, Oğuzun rastlaşdığı dost və düşmənlərin araşdırılmasından da görüldüyü kimi eyni səhnədə

⁹⁴ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.119

ikidən artıq şəxs yoxdur. Dədə Qorqud dastanları da bu qanun üzərində formalaşmışdır. Hətta bir səhnədə çoxlu adam olsa da orada danışan, mübarizə edən, anlaşılan iki obrazdan bəhs edilir. Məsələn, “Dirşə Xan oğlu Buğaç” boyunda ov səhnəsində çox adam olsa da mübarizə ata ilə oğul arasındadır, yəni eyni səhnədə bu iki obraz vardır. Qazan Xanın evinin yağmalanmasından sonra danışdığı canlı və cansız varlıqlar da onun özü ilə ikidir. Hətta Dədə Qorqudun boyun sonunda səhnəyə gələrək yum verməsində də iki tərəf vardır: oğuzlar və ozan. Bir sözlə, xalq ədəbiyyatının əsas dəyişməz qanunlarından biri də bir səhnədə ikidən artıq obrazın olmamasıdır. Bu o deməkdir ki, iki geniş mənada dialoq, qarşılaşma, tərəf kimi başa düşülməlidir.

5. Zidlik qanunu. Bu əslində bir səhnədə iki qanunun davamıdır. Belə ki, zidlik qanunu epik təhkiyədə hər zaman var olan qarşıdurmanın təmsilçisidir. Həm də bu qarşıdurma iki bir-birinə zidd güclər arasındadır. Zidlik fiziki cəhətdən güclü olanın qarşısında ağıllının, yaxud da hiyləgərin, ağıllının qarşısında axmağın, mərdin qarşısında namərdin, gəncin qarşısında yaşlının, xeyirxahın qarşısında pis insanın, əliaçığın qarşısında xəsisin, böyüyün qarşısında kiçiyin olduğu bir qanundur. Digər tərəfdən zidlik qanununa görə qəhrəmanın qarşısında hər zaman ona düşmən olan biri vardır. Mübarizə də bu iki zidd qütblər arasında baş verir. “Oğuz Kağan” dastanına baxsaq Oğuz-Kıat, Oğuz-Urum, Oğuz-Cürcit, Oğuz-Masar və s. qarşılaşmalarını görürük. Bunlar eyni zamanda haqlı olanı, güclü olanı da təyin etmək üçündür. Oğuz Kağanın düşmənləri güclüdür, ancaq Oğuz onları yenərək daha güclü olduğunu göstərir. Bir zamanlar

Dədə Qorqud boylarındakı epik zidlilikləri atlı-köçəri şüuru baxımından dəyərləndirmişdim⁹⁵. Və bu məqalədə Dədə Qorqud boylarındakı Oğuzların ziddinin kafirlər olduğunu, oğuzların haqqı, kafirlərin fürsətçiliyi, oğuzların gücü, kafirlərin hiyləni təmsil etdiyini və oğuzların inanclı, kafirlərin isə inancsız olduğunu yazmışdım. Boylarda konkret olaraq Salur Qazan-Şöklü Məlik, Salur Qazan-Alp Aruz, Beyrək-Təkur, Qanturalı-vəhşi heyvanlar, Basat-Təpəgöz kimi ikili qarşıdurmalar olduqca məntiqli təqdim edilmişdir. Olrikin zidlik qanununun əslində baş qəhrəmanın idealizə edilməsinə xidmət etdiyini görmək mümkündür.

6. Əkizlər qanunu. Əkizlər qanununu A.Olrik iki mənada işlətməmişdir. Birincisində əkizlər eyni rolda olan iki (bəzən də çox) personajla eyniləşdirilmiş, ikincidə həqiqi mənada əkiz olmaq vəziyyəti araşdırılmışdır. Eyni rolda ortaya çıxan iki obraz eyni özəlliklərə sahib obrazlardır. Onu da demək lazımdır ki, əkizlər daha çox mifoloji mətnlərdə qarşımıza çıxır. Bu, Oğuz mifində də belədir. Məsələn, Altun Kağanın Oğuz Kağana itaət etməsi, onunla dost olub sözünü tutması, Urus Bəyin oğlunun Oğuz Kağanla birlikdə mübarizəyə qoşulması bu qanunun geniş mənalı əkizlər mifinə misal olanlarıdır. Eyni zamanda Oğuzun dünyanın dörd tərəfini özünə tabe etmək istədiyi zamanda onun qarşısına çıxaraq ona yol göstərən qurd da eyni rol, eyni missiyanı paylaşan iki obrazın əkizliyidir. Buraya təbii ki, Oğuzə yol göstərən

⁹⁵ Bayat Füzuli (2001). “KDQ mətnində etnopsixoloji qarşıdurma (Atlı-köçəri şüuru), Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, X Kitab, Bakı, s.74-84

vəziri Uluğ Türkü də əlavə etmək olar. Dədə Qorqud boylarında da eyni rolu paylaşan obrazların əkizlər qanunu daxilində fəaliyyət göstərdiyini görürük. Salur Qazan bütün mübarizəsində inağı olan Bamsı Beyrəklə eyni missiyanı paylaşır. Ancaq dastanda Salur Qazanın qardaşı Qara Günə də onunla eyni rolda birləşmişdir. Qara Günə həm həqiqi mənada, həm də geniş mənada əkizlər mifi baxımından dəyərləndirilə bilər. Ancaq Dədə Qorqudda qardaşlıq qıyma mənə deyən Təpəgözlə Basatın əkizliyi fərqli anlamdadır. Basat Təpəgözün ziddidir, onlar eyni rolda olan iki əkiz qəhrəman deyillərdir.

Zidd qütblərdə duran birinin kosmosu, digərinin xaosu təmsil etdiyi əkizlər mifi yuxarıda haqqında söz aşdığımız qanuna uyğunluğa aid deyildir. Zidd əkizlər əsasən, kosmonik miflərdə cərəyan edir.

7. İlk və son halın önəmi qanunu. Olrikə görə bu qanun arxa-arxaya gələn obrazlardan və hadisələrdən ən önəmli olanının ön cərgəyə çıxmasıdır. Epik təhkiyədə son gələn anlam baxımından fəlsəfi-epik dəyər üzərində formalaşdırılır. Hər bir mifin, epik əsərin əsas olanı və əsas olana yardımçı olan personajları, hadisələri vardır. Bu qanun xalq ədəbiyyatı materiallarının ən önəmli özəlliyidir. Məsələn, Oğuz Kağanın vəhşi Kıyatı öldürməsi, dünyanın dörd tərəfinə hakim olması və aldığı torpaqları oğulları arasında bölməsi və onlara nəsihət etməsi arxa-arxaya sıralanan hadisələrdən ibarət süjet xəttinə malikdir. Buna baxmayaraq “Oğuz Kağan oğullarıya yurtun ül(e)ştürüb berdi. Takı tedi kim ay oğullar köb men aştum uruşqular köb men gördüm. Jıda bile köb ok attım, aygır b(i)rlə köb yürüdüm düşmanlarını

y(1)qla qurdum dostlarumnu men küldürdüm. Kök Tenqriqe men ötedüm. Sizlerqe beremen yurtum (teb tedi.)⁹⁶” (Oğuz Kağan yurdunu bölüb oğullarına verdi. Dedi: Ey oğullarım, mən çox yaşayıb çox savaqlar gördüm, çox mızraq, çox ox atdım, atımı çox sürdüm. Düşmənlərimi ağlatdım, dostlarımı güldürdüm. Göy Tanrıya mən borcumu ödədim. Verdim sizin olsun bu yurdum.) kimi nəsihət vermə hissəsi dastanın ən sonunda gəlməsinə baxmayaraq, onun təməl anlamıdır. Dastanın məqsədi Oğuz dövlətinin necə qurulduğunu, necə davam edəcəyinin proqramını verməkdir. Bu nəsihət mətn boyu Oğuz Kağanın mübarizələrinin yekunu kimi Türk millətinin dövlət qurma anlayışının bir nəticəsidir. Ona görə də Oğuz Kağan ömrü boyunca qurmaq üçün savaqlığı bu dövləti qoruma və inkişaf etdirmə idealını övladlarına vəsiyyəət edir. Həm də dövlət qurmanın Tanrı borcu olduğunu bildirməklə dövlətin qutsallığına işarə edir. Bu isə dastanın sonunda ortaya çıxan Gün, Ay, Yıldız, Göy, Dağ, Dəniz obrazlarının gələcəkdəki önəmini artırmaqla Oğuz Kağanın dilindən verilən nəsihətin, həm də vəsiyyətin ən dəyərli ünsür olduğu düşüncəsini isbat etmiş olur.

Dədə Qorqud dastanlarının hər biri müstəqil olduğundan oradakı son halın ən önəmli olması məsələsini vahid bir anlayışa bağlamaq çox çətindir. Boyların çoxunda Oğuzların düşmənləri yenməsi, kilsələri yıxıb yerində məscid tikmələri, azan oxutdurmaları, belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, məqsəd Oğuz birliyini qorumaq, torpaqları qorumaq, gələ biləcək təhlükəni ortadan qaldırmaq və İslamı yaymaqla din

⁹⁶ Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan dünyası, s.270-271

qardaşlığını möhkəmləndirməkdir. Ancaq kitabın ən son boyunda Dış Oğuzun İç Oğuzla asi olması və qardaş qanının axıdılması, Dədə Qorqudun öyüd-nəsihət verməsi ali məqsədin Oğuz birliyini qorumaq olduğunu deməyə əsas verir. Dastandakı son vəziyyət önəminə və daşdığı missiyasına görə sıralamada ən önə çıxmış olur.

8. Tək tərəf (tək çizgi) qanunu. A.Olrikə görə xalq ədəbiyyatında hadisələr və süjet xətti hər zaman tək bir tərəf üzərində, irəliyə doğru hərəkət edir və burada əksik qalan, çatmayan, izaha ehtiyacı olan bir çox şeyləri tamamlamaq, təkmilləşdirmək, əlavə etmək üçün geriye qayıdış yoxdur. Dastan daha əvvəllər baş vermiş hər hansı bir hadisə haqqında məlumat vermək istədikdə bunu bir dialoqda dilə gətirir. Qəhrəman da hər zaman irəli hərəkət etməkdədir. Oğuznamə dastanları da bu qanuna uyğun şəkildə formalaşmışdır. Hətta dastanın salnamə variantlarında da tək tərəf qanunu görünməkdədir. Süjet xəttinin axışı, hadisələrin sıralanması bunu açıqca göstərir. Oğuz Kağanın doğumuyla başlayan süjet axışı, mübarizələr, savaqlar və çətinliklərin həll edilməsi davam edərək Oğuz Kağanın dövlət idarəsini oğullarına verməsi və nəsihətləri ilə başa çatır. Dastanın heç bir yerində geriye dönüş yoxdur. Digər tərəfdən “Oğuz Kağan” dastanı çoxtəbəqəli, çoxyaruslu bir mətn deyildir. Ona görə də dastanda görünən tək yön çox normaldır və dastanın poetik strukturunda məqsədin aydın olmasına bağlıdır. Çünki türk milləti dünyanı fəth etməklə, nizam yaratmaq, haqqı bərpa etmək, hər kəsə, hər millətə bərabər davranmaq, qurulan dövlətin necə çətinliklərlə qurulduğu, onu qorumağın da Tanrı borcu olduğu vurğulanmaq istənmişdir. Dastanlarda

rast gəldiyimiz alp tipinin klassik formasının baş qəhrəman Oğuzun simasında hansı mərhələlər keçdiyi də tək tərəf qanunu ilə müəyyənləşir.

“Kitab-i Dədə Qorqud” dastanlarında da bu qanun hökm sürür. Məsələn, tək tərəf qanununa görə Buğaç nəzir-niyazla doğulur (“Dirsə Xan diş əhlinün sözü ilə ulu toy eylədi, hacət dilədi. Atdan aygır dəvədən buğra koyundan koç kırdurdu. İç oğuz Taş oğuz biglərin üstinə yığnak itdi. Aç görsə toyurdu. Yalın görsə tonatdı. Borçluyu borçından kurtardı”⁹⁷), böyüyür, on beş yaşında Bayındır Xanın ağ meydanında boğanı yenir (“Oğlan pıçağına əl urdu, buğanun başını kəsdi”⁹⁸), şöhrəti artdıqca atasının qırx igidinin də ona düşmənçilikləri artır (“Oğlan taxta çıxdı, babasının kırk yigidin anmaz oldu. Ol kırk yigit hasəd eylədilər, birbirinə söylədilər: Gəlün oğlanı babasına kovlayalum, ola kim öldürə”⁹⁹). Nəhayət, qırx igidin iftirası ilə ata ovda öz oğlunu ağır yaralayır, anası onu südlə qarışdırılmış dağ çiçəyi ilə sağaldır. Buğaç daha sonra atasına da xəyanət edən qırx igidi öldürüb atasını qurtarır. Bamsı Beyrək, Uşun Qoca oğlu Yegnək, Salur Qazan və digərlərinə həsr edilən boylarda da hadisələr addım-addım irəliyə doğru gedir, geriyə dönüş, xatırlama, süjeti tamamlama üçün heç bir cəhd edilmir. A.Olrikin bu qanunu universaldır və folklorun öz təbiətindən irəli gəlir.

9. Qəlibləşdirmə qanunu. Xalq ədəbiyyatında gərəksiz, artıq olan heç bir şeyə rast gəlmək mümkün deyildir.

⁹⁷ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.81

⁹⁸ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.82

⁹⁹ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.83

Əksinə folklorun məntiqinə görə gərəkli olan personaj, gərəkli olan hadisələr, hətta gərəkli olan əşyalar önə, diqqət mərkəzinə çıxarılmışdır. Bu özəlliyi A.Olrik belə dəyərləndirir: “Eyni çeşiddən iki insan və ya hadisə mümkün dərəcədə dəyişik deyil, mümkün olduğu qədər bir-birinə bənzərdir. Həyatın belə sərt üslublaşdırılmasının özünəməxsus estetik dəyəri vardır. Çünki gərəksiz olan hər şey atılmış və sadəcə gərəkli olanlar gözə dəyəcək vəziyyətdə ortaya çıxarılmışdır”¹⁰⁰. Təbii ki, “Oğuz Kağan” dastanında da qəlibləşdirmələrə rast gəlirik. Kıyatın öldürülməsinin təkrarlanan üç mərhələdən keçməsi, Oğuz Kağanın duaları və onların qəbul edilməsi nəticəsində iki xanımı ilə qarşılaşması, yenə yaşlı qurdun ona dörd dəfə yol göstərməsi, qarşılaşdığı əngəllər, bu əngəlləri dəf etmək üçün kömək alması və Oğuzun qəbilələrə ad qoyması, düşmənləri ilə savaqları və s. qəlibləşdirilmişdir.

Dədə Qorqud boylarında da Salur Qazanın ovda yuxu görməsi, qarşılaşdığı canlı və cansız şeylərlə xəbərləşməsi, boyların çoxunda Oğuz alplarının başda Qara Günə, arxasınca Qıyan Səlcuq oğlu Dəlü Dondar, Qara Günə oğlu Qara Budaq, Qaflet Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, boz aygırlı Beyrək, Qazılıq Qoca oğlu Yegənək, Aruz Qoca, Bügdüz Əmən və Eylik Qoca oğlu Alp Ərənin “çal kılıcun aqam Kazan yetdüm” formulu ilə döyüşə girməsi, ozanın eyni igidləri epitetləri ilə bərabər bir-bir sadalaması, Bayındır Xanın toy verdiyi səhnələrin bir-birinə, hətta Salur Qazanın da verdiyi toyun

¹⁰⁰ Olrik Axel (1994 b). “Halk anlatılarının epik kuralları 2”, Milli Folklor, Cilt 3, Yıl. 6, S.24, s.4

Bayındır Xanın toyuna bənzəməsi, Dədə Qorqudun Oğuznaməni düzüb qoşması, hər dəfə “Gəlimgü gidimgü dünya, axır son uçı ölmüdü dünya” deməsinin təkrarlanması Oğuznamə dastanlarında qəlibləşmənin yüksək dərəcədə olduğundan xəbər verir. Belə olmasaydı Oğuznamə dastanları oxunaqlı, təsirli olmazdı və estetik gözəllikdən məhrum olardı. Qəlibləşmə həm hadisələrin təqdim səhnələrində, həm də söz baxımından formul ifadələrdə özünü göstərir.

10. Böyük tablo səhnələrindən istifadə qanunu. Epik qanunları xalq ədəbiyyatının əsas işləyiş funksiyası hesab edən A.Olrikə görə təhkiyə “Böyük tablo səhnələrindən istifadə qanunu” ilə kuliminasiya nöqtəsinə çatır. Bu səhnələrdə epik əsərin baş qəhrəmanı da daxil olmaqla digər qəhrəmanlar da yan-yana gəlir, mənərə tamamlanır. Həqiqətən də söyləyicinin bütün yaradıcılıq potensialının işə düşdüyü bu qanunda məntiqi olanlar sirli bir halqaya bürünür. Əgər “Oğuz Kağan” dastanına baxsaq “Oğuz, çıda birlə Kıatın başına urdu” ifadəsində Oğuzun vəhşi heyvanla qarşılaşması, “... gök yeləli erkək kurdu gördü” ifadəsində Oğuz Kağanın qurdla qarşılaşması, “Gördü kim bu ışıqın içində bir kız bar” ifadəsində evlənəcəyi qızla qarşılaşması böyük səhnədə arzu olunanların, süjet xətti üçün gərəklilə olanların toplanmasıdır. Bu qanun daha çox on iki Dədə Qorqud boyunda özünü göstərir. Basatın Təpəgözlə qarşılaşması, Oğuz alplarının kafir üzərinə yürüyüşlərində eyni səhnədə qarşılaşmaları, 24 sancaq bəyinin kafirə savaşı açması isə hadisələrin kuliminasiya nöqtəsinə çatdığını göstərir. İki qardaşın Əgrəklə Səgrəgin bir-birini tanımadan qarşılaşmaları (“İki kardaş kuça kuça görüldilər. Əgrək kiçi kardaşın boynın öpdü. Səgrək dahi

ağasının əlin öpdü”¹⁰¹) və oğuzların da gələrək onlarla bir yerdə toplanması, Qazan Xanla oğlu Uruzun qarşılaşmaları, digər oğuz alplarının buna şahid olmaları da böyük tablo səhnələrinin Oğuznamə dastanlarında kifayət qədər çox olduğunu göstərir.

11. Təhkiyənin məntiqi qanunu. Hər bir dastanın, mifin, nağılın, əfsanənin özünəməxsus məntiqi vardır ki, bunu A.Olrik təhkiyənin məntiqi qanunu adlandırmışdır. Epik əsərin mövzusu ana süjet xəttindən təsirlənərək davam etdirilir. Təhkiyədə süjetin, mövzunun təsiri epik əsərin məzmunu ilə mütənasibdir. Ancaq təhkiyənin məntiqi real dünyanın məntiqiylə tərs-mütənasibdir, başqa sözlə, epik əsərin məzmunu, real dünyanın hadisə və şəxsləri deyildir. Çünki təhkiyədə fəvqəl qüvvələr, qeyri-adi varlıqlar, sehr, tilsim, axirət dünyası kimi elementlər təsirli olduğu halda, real dünyada bunlar məntiqdən uzaq şeylər kimi qavranılır. O halda təhkiyənin məntiqinin qəbul edilir olması Olrikə görə hər şeydən öncə mətnin daxili strukturuna bağlıdır və burada real dünyanın məntiqi çox az halda mətnin məntiqi ilə üst-üstə düşür. “Oğuz Kağan” dastanında məqsəd Oğuz alp tipinin yetkin, kamil formasını sunmaqdır. Ona görə də baş qəhrəman mifik dünyanın özəlliklərini daşıyır, xarici görünüşü hibrid varlığı xatırladır, qurdla danışır və s. Bu qanun Dədə Qorqud Oğuznamələrində alp-ərən formasında variasiya edilir. Ona görə də istər əcdadımız Oğuz Kağanın savaşıları və Tanrıya borcunu ödəməsi, istərsə də arı sudan abdest alıb namaz qıldıqdan sonra döyüşə başlayan, din və vətən üçün təhlükə yara-

¹⁰¹ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.233

dan kafirləri ortadan qaldıran Oğuz alp-ərənləri olsun, əsas məqsəd nizamı qorumaqdır. Bu ali məqsəd təhkiyənin axarını təyin etdiyi üçün hər iki dastanda mövzunun məntiqli həlledici forma alır.

12. Hadisələrin süjet xəttində münaqişə (düyün) qanunu. Xalq ədəbiyyatının iri həcmli epik janrları üçün əsas ölçülərdən biri də bir-biri ilə bağlı süjet xəttində ekspozisiyadan sonra gələn düyünün olmasıdır. Süjet xəttində düyün hadisələrin həyata keçirilmə sırasında bir səbəbə bağlanır. Burada hadisələrdən törəyən zincirvari süjet xətti də düyünün olmasının nəticəsidir. Məsələn, “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun K1atla mübarizəsində qalib gəlməsi üçün onun qeyri-adi özəlliklərə sahib olması lazımdır. Dastanda bu Oğuzun “Adağı ud adağı təg, belləri böri belləri təq, yaqrı kiş yaqrı, kögüzü aduk kögüzü təq erdi. Bədəninünq kamagı tük tülüklüq erdi”¹⁰² (Onun ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, kürəyi samur kürəyinə, sinəsi ayı sinəsinə bənzəyirdi. Bədəninin hər yeri qalın tüklə örtülmüşdü.) kimi qeyri-adi özəlliyə bağlanır. Basatın Oğuzla düşmən olmuş Təpəgöz kimi ox batmayan, qılınc kəsməyən birini öldürə bilməsi üçün ozan onu aslan südü ilə bəsləyir, təbətın qoynunda böyüdür.

13. Epik birlik qanunu. Dastanlarda epik birlik qanununa görə hadisələrin həyata keçməsi sırası bir əsərdə gözlənilən tələblər səviyyəsində olur. Baş verən hadisə arxasınca başqa bir hadisənin də baş verəcəyi düşüncəsini doğurur və bu hadisə doğrudan da baş verir. Qəhrəmanların doğumlarının möcüzəli və qeyri-adi olması, xarici görünüşlərinin qey-

¹⁰² Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan dünyası, s.259

ri-adi olması, onların gələcəkdə bütün çətinliklərdən çıxacağını təmin etmiş olur. Söyləyici elə ilk başdan dinləyicini baş qəhrəmanın sıradan bir insan olmadığına inandırır, onun qeyri-adiliklərini sıradan olmayan işləri yerinə yetirməkdə təminat kimi təhkiyə edir. “Oğuz Kağan” dastanında qəhrəmanın doğumu, xarici görünüşünün qeyi-adiliyi, onun gələcək mübarizələrinin təminatıdır. “Bu oğul, anasının göğsündən ilk sütü içip bundan sonra içmədi. Çiğ ət, çorba və şarap istədi. Dilə gəlməyə başladı. Kırk gündən sonra büyüdü, yürüdü, oynadı”¹⁰³. Eyni ilə Buğaçın, Bamsı Beyrəyin, Basatın doğumu, böyüməsi də real sferadan çıxarıldığı üçündür ki, onların görə biləcəkləri böyük işlərin izahı da buradadır. Bir sözlə, epik əsər başdan sona qədər bir bütünlük içində hadisələri və hadisələrin fəvqündə duran baş qəhrəmanın alplığını məntiqi bir izaha bağlayır.

14. İdeal epik birlik qanunu. Olrik ideal epik birlik qanunu ilə xalq ədəbiyyatının bu və ya digər əsərdəki əsas məqsədinə görə əsərin formalaşdığını nəzərdə tutur. Bir çox təhkiyə ünsürü obrazlar arasındakı əlaqələri ən ideal şəkildə izah etmək üçün bir yerə gətirilir. “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun xarakterik xüsusiyyətləri onun doğumundan savaşılarına, dövlət qurmasından, onu oğulları arasında paylaşmağa qədər ideal alp tipini göstərməyə xidmət edir. Dastanın qalan bütün elementləri (evlənmə, atın itməsi, Muz dağı, çayı keçmə kimi hadisələr, digər obrazlar Kağarlık, Kıpçak, Parmaklık Cosun Bilik, Uluğ Türk) Oğuz Kağanın sadə bir insan olmadığını, bozqurdla, Tanrı ilə əlaqəsinin olduğunu

¹⁰³ Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan dünyası, s.259-260

göstərmək üçündür. O baxımdan dastanın içində olan bütün təsvirlər, hadisələr, dialoqlar araşdırıldıqda bu epik əsərin Oğuz Kağanı idealizə etmək məqsədi ilə söyləndiyini görürük. Dədə Qorqud Oğuznamələrində də bəylər bəyi Salur Qazanın idealizə edildiyini, Basatın, Buğaçın təsvir və xarakterlərinin də ideallaşdırmaq üçün edildiyini görürük. Ancaq burada bütövlükdə Oğuzların nizam-i aləm üçün savaşıdıqları, bir adamın deyil, daha çox alp-ərən tipinin ideallaşdırıldığını demək mümkündür.

15. Diqqəti baş qəhrəmanın üzərinə toplama qanunu. Hər bir dastan folklorun digər janrlarından fərqli olaraq tarixi hadisələri daha çox təsvir və təqdim edir. Belə bir vəziyyətdə dastanda əsas diqqət baş qəhrəmanın üzərinə cəmləşir. Olrikin bu qanunu xalq ədəbiyyatının ən böyük epik qanuna uyğunluğudur. Baş qəhrəman və onun ətrafında cərəyan edən çəkişmələri bir-birindən ayrı düşünmək mümkün deyildir. Hər bir təhkiyə baş qəhrəmanın hekayəsi ilə başlar və bütün hallarda baş qəhrəman əsərin ən önəmli xarakteridir. “Oğuz Kağan” dastanı da baş qəhrəman olan Oğuzun doğumu, böyüməsi ilə başlar və onunla da bitər. O baxımdan adı keçən dastandakı bütün motiv və süjet xətti Oğuz Kağanın ətrafında cərəyan edir, onun həyatını, savaşlarını, yurduunu paylaşdırması ilə davam edər. Digər tərəfdən konfliktlər də onun ətrafında baş verir. Oğuz Kağanın qeyri-adi özəllikləri, ilk qəhrəmanlığı, ölkələri fəth etməsi, qorxmazlığı, ağıllı olması, göy və yer qızları ilə evlənməsi, yenə də göy və yer aləmini təmsil edən makro və mikrokosmik elementləri simvollaşdıran uşaqlarının doğulması, qəhrəmanın klassik

alp tipi kimi fəaliyyəti və s. kimi ünsürlər onun baş qəhrəman kimi tanılması üçündür.

Eyni ilə Basatın da qeyri-adi şəkildə aslan tərəfindən böyüdülməsi, aslan kimi at basıb, qan sömürməsi, apul-apul yürüşü, Təpəgöz kimi ox batmaz, qılınc kəsməz bir xaotik güclə savaşması və qalib gəlməsi bu dastanın onun qəhrəmanlığı üzərində qurulduğundan xəbər verir. Ümumiyyətlə, obrazın ikiləşməsində heyvani ünsürlərlə, insani əlamətlərin bir yerdə təqdimi daha çox xaosun təsvirində özünü göstərir (Bax. Kazımoğlu 2011). Qanturalının qeyri-adi qız istəməsi, heç kimin öldürə bilmədiyi üç vəhşi heyvanla savaşması və qalib gəlməsi, təkbaşına bir orduya qarşı vuruşması diqqətləri onun üzərinə çəkir və bu qanun baş qəhrəmanın formalaşmasını təmin etmiş olur. Əgər Dədə Qorqud Oğuznamələrində tək bir baş qəhrəman axtarmaq lazımdırsa belə bir qəhrəman yoxdur demək mümkündür. Ancaq boylarım çoxunda Salur Qazanın iştirakı onu baş qəhrəman səviyyəsinə qaldırmış olur.

Xalq əfsanələrinin, nağılların, dastanlarının ortaq qanunlar ətrafında formalaşdığını bildiren Axel Olrik epik qanunların beynəlxalq aləmdə folklorun birləşdirici nöqtəsi olduğunu xüsusi vurğulayır. Yuxarıda da sıralandığı kimi Axel Olrik epik qanunları on beş maddə halında bir yerə gətirmiş və bir çox xalq ədəbiyyatı materialları üzərində tətbiq etməyə çalışmışdır. Lord Raglanın qəhrəman qəlibindən fərqli olaraq Axel Olrikin qəhrəman mərkəzli xalq ədəbiyyatının epik qanunları nəzəriyyəsi türk dastan, əfsanə və yazılı ədəbiyyat mətnlərinə tətbiq edilərkən məlum oldu ki, bu qanunlar ya tamamilə, ya da çox az fərqlə türk dastanlarında

işlənmişdir. Bu da A.Olrikin epik qanunlarının sadəliyinə baxmayaraq ümumbəşəri olduğunu və müxtəlif xalqların epik yaradıcılığına tətbiq edilə bildiyini isbat edir.

Ancaq zamanla A.Olrikin nağıllara, dastanlara, əfsanələrə tətbiq etdiyi epik təhkiyə qanunu tənqid olunmuş, bu araşdırma nəzəriyyəsinin yanlışlığı haqqında əsərlər yazılmışdır. Buna baxmayaraq A.Olrikin epik qanunlar adlandırdığı bu tədqiqat metodu əfsanə, nağıl, dastan mətnlərini anlamaqda mühim rol oynamaqdadır.

BEŞİNCİ FƏSİL

JOSEPH CAMPBELLİN MONOMİF NƏZƏRİYYƏSİ BAXIMINDAN OĞUZNAMƏ QƏHRƏMANLARI

V.1. Monomif nəzəriyyəsi

Istər mifoloji mətnlərdə, istərsə də dastanlarda qəhrəman axtarış içindədir. Bu axtarış onun yola çıxmasına (səfər motivi), başqa bir aləmə getməsinə səbəb olur. Bunun üçün qəhrəman bir çox mərhələdən keçərək hər dəfə də statusunu yüksəldir, hətta sonunda tanrısal özəllik qazanır. Bütün bu özəllikləri Joseph Campbellin ortaya atdığı monomif anlayışı baxımından izah etmək mümkündür. Belə ki, bu nəzəri postulatla Joseph Campbellin (1904-1987) vurğuladığı əsas məsələ miflərin sadəcə zaman baxımından deyil, həm də məkan, yəni coğrafi baxımdan bəşəri özəlliyə sahib olmasıdır.

Kollektiv şüuraltı, arxetip və monomif anlayışları həm xalq, həm də yazılı ədəbiyyatın simvolik dilini başa düşməkdə bilim adamlarının yüz ildən artıqdır ki, müraciət etdikləri nəzəri araşdırma metodlarının əsasını təşkil etmişdir. Maraqlananlar üçün məsələnin mahiyyəti aydın olsun deyə qısa şəkildə kollektiv şüuraltının və onun məntiqi davamı olan arxetip nəzəriyyəsinə aydınlıq gətirək. Burada təbii ki, psixozanalizin banisi avstriyalı yəhudi əsilli nevroloqist Sigmund

Freudün (1856-1939) insan psixologiyasının əsasında cinsəlik olduğundan söhbət açılmayacaq. Sadəcə olaraq onun tələbəsi və elmə kollektiv şüuraltı və arxetip anlayışını gətirən Carl Gustav Jungun nəzəriyyələrindən bəhs olunacaqdır¹⁰⁴. Bu iki nəzəriyyənin yaradıcısı olan isveçrəli psixoloq Carl Gustav Junga (1875-1961) görə insanlar müxtəlif coğrafiyalarda, müxtəlif mədəniyyətlərdə yaşamalarına baxmayaraq ruhlarında mövcud olan ortaq bir gücün təsiri ilə oxşar şeylər yaradırlar. Bu ortaq düşüncə hər insanda doğumundan etibarən mövcud olan ortaq gücdür ki, Jung buna kollektiv şüuraltı deyir, çünki bu nəzəriyyəyə görə insan bu dünyaya bəzi hazır bilgilərlə gəlir və bu bilgilər bütün insanlarda eynidir. Kollektiv şüuraltının işləmə mexanizması arxetiplərlə həyata keçirilir. Bir başlanğıc modeli olan arxetip/arxetiplər (ilk örnək) insanın dünyanı qavrama, doğru davranış modelərini formalaşdırmağa kömək edir, çünki hər bir arxetip ümumbəşəridir. Ona görə də Jung insanı kollektiv şüuraltı arxetip adlandırır. J.Campbell C.Jungun davamçısı kimi daha çox qəhrəman arxetipi üzərində duraraq özünün yeni nəzəriyyəsini yaratdı. Campbellə görə bütün miflər tək böyük bir mifoloji hekayədən – monomifdən törəmişdir.

Campbell qəhrəmanın fəaliyyətinin müxtəlif xalqların şifahi yaradıcılığında oxşar özəlliyə sahib olması qənaətinə

¹⁰⁴ Yungla Freud 1912-ci ildə əvvəlcədən mövcud olan fikir ayrılığından sonra tamamilə ayrıldılar və müstəqil çalışmağa başladılar. Belə ki, Yung Freudün libidonun sadəcə cinsi meylədən gələn bir enerji olaraq dəyərləndirirdiyi teorisini dar görüşlü və insana aid bütün gerçəkliyi və zənginliyi əks etdirməkdən uzaq olan bir fikir kimi dəyərləndirdi. Bunun yerinə kollektiv şüuraltı və arxetip anlayışını gətirdi.

əlində olan müxtəlif epik və mifoloji əsərlərə müraciət edərək gəlmişdir. O, 1949-cu ildə nəşr olunan “Min üzvlü qəhrəman” (The Hero with a thousand faces) adlı əsərində qəhrəman arxetipinin evdən gediş və evə dönüş sistemini formalaşdırır və bu gediş-gəliş səfərini monomif adlandırır. Bu universal arxetip doğum, həyat, ölüm; yaz, yay, qış dəyişiminə bənzər bir formada davam edir. Qəhrəman arxetipində bu, özünü yola çıxma, ərginlənmə və geri dönüş şəklinə göstərir. Bu isə qəhrəmanı qəhrəman edən monomif adlanan strukturu yaradır. J.Campbell monomifin əsas strukturunu alt maddələrlə daha da aydınlatmışdır. Bütün bunlar universal kodlarla epik yaradıcılıqda özünü göstərir. J.Campbell universal kodlarda özünü göstərən qəhrəman monomifini ruhsal baxımdan belə dəyərləndirir: “Qəhrəman modern bir insan kimi ölmüşdür; ancaq əbədi insan – mükəmməlləşmiş, bəlirsiz, ümumbəşəri insan - kimi yenidən doğulmuşdur. Belə olduqda onun ikinci önəmli vəzifəsi və məqsədi bizə başqa bir varlığa çevrilmiş formada geri dönmək və yenilənmiş yaşamdan aldığı dərsi öyrətməkdir”¹⁰⁵.

Monomif baxımından qəhrəman qəlibi Ulysses, Musa, Qırmızıpapaq və başqa mifoloji, dini və nağıl qəhrəmanları nəzərə alınmaqla yaradılmışdır. Qəhrəman yola çıxmadan öncə, inisiasiya zamanı və real dünyaya dönüş sonrası bir çox dəyişikliyə məruz qalır və o, addım-addım yüksəlir, ideal bir mif qəhrəmanına çevrilir. Əslində J.Campbellin monomif nəzəriyyəsi qəhrəmanın yüksəliş xəritəsidir. Qəhrəmanın

¹⁰⁵ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu. İstanbul: Kabalıcı, s.31

ətrafındakı bütün insanların bu dəyişmədəki rolu müəyyən bir şablon daxilində baş verir və təbii ki, bu 17 addımda (mərhələdə) monomif baxımından qəhrəman arxetipi formalaşır. Müəllif Gilqamışdan Siquurda, Buddadan kral Arthura bütün mifologiyalardakı qəhrəmanların oxşar özəlliklərini və bunun üçün oxşar mərhələlərdən keçdiyini araşdırır. Və təbii olaraq Joseph Campbellin monomifi universal mifə dönüür.

J.Campbelldə insan özü olmaqdan çıxaraq qəhrəman olmaq üçün dəyişir, başqa bir özəlliyə bürünür. İnsanın bu dəyişimi təbii ki, onun gedəcəyi yolla bağlıdır. Hər şeyi dərk edən, çətin sınaqlardan çıxan, böyük bir zəfərlə evə dönən qəhrəman artıq evdən ayrılan neofit deyildir, o, yeni statuslu bir qəhrəmandır. Bu qəhrəman mərkəzli monomif keçmişdən bu günə qədər savaşı, haqq aşiqi, ədalətli hökmdar, qanun qaçağı kəndli, Tanrıoğlu qutsal şəxsdir. Ortaya çıxan bu çeşidliliyin monomifi başqa bir mədəniyyətə düşdükdə sadəcə olaraq dəyişmir, həm də içinə düşdüyü mədəniyyətin özəlliklərini də qəbul edərək mədəniyyətlərarası fərqi, xalqlar arasındakı sərhəddi aradan qaldırır.

Beləliklə, J.Campbell dünyanın bir çox xalqının mifologiyasını araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, miflərin böyük əksəriyyəti arxetipik qəhrəmanın ümumi yol və ya səfər süjet strukturuna malikdir. Ona görə bu ümumilik elə monomifin özüdür.

V.2. Joseph Campbellə görə qəhrəman arxetipi

Joseph Campbellin 17 mərhələli monomif nəzəriyyə-sindəki bütün addımları digər miflər, əfsanələr, dastanlar

üçün olduğu kimi tətbiq etmək mümkün deyildir, bu addımlardan bəziləri dəyişir, bəziləri ortadan çıxır, yerinə başqaları girir. Joseph Campbellin üç qrupda və ya bölümdə toplanan 17 mərhələli qəhrəman arxetipi aşağıdakılardam ibarətdir:

- I. Yola düşmə və ya evdən ayrılma,
- II. Ərgənlik və ya inisiyasiya
- III. Geri dönüş və ya final

Yola düşmədə qəhrəman normal bir həyat keçirdiyi dünyadan başqa bir dünyaya getmək, macərəyə atılmaq üçün çağırış alır. Bu, qəhrəmanın sosial statusunun dəyişməsi ilə müşahidə edilir. Mifdə yola düşmə evdən getmə, evdən qaçma, səfərə çıxma ilə simvolizə edilir. Ancaq bütün hallarda qəhrəmana bunu etmək üçün bir çağırış, səsləniş gəlir ki, bu hər zaman mifin başlanğıcıdır. Çağrı status dəyişmə ilə sona çatır ki, bu da bir dünyadan başqa bir dünyaya ruhsal keçiddir və demək ki, bir eşiğin aşılmasının zamanı gəlmişdir. Yola düşmənin tipik örnəyinə əsasən, nağıllarda rast gəlirik. Bu mərhələdəki addımlar aşağıdakılardır:

1. Macərəyə çağırış
2. Çağırışı rədd etmək
3. Fövqəltəbi yardım
4. Sərhəddi keçmək
5. Balina qarnı

Ərgənliyə keçmə hissəsi qəhrəman ilə başlayır, sonra o naməlum və ya "xüsusi dünya"ya, tək başına və ya yardımçıların köməyi ilə müəyyən bir vəzifə arxasınca gedir və orada sınaqlarla qarşılaşır. Nəhayət, qəhrəman "ən kiçik mağara"ya, macərəsinin mərkəzinə - böhranın astanasına gəlb çatır. Qəhrəman bu mərhələdə ucaltılaraq ilahiləşdirilir. Qəhrə-

man o biri dünyada əldə etdiyi mükafatla real dünyaya qayıtmalıdır. Burada o, o biri dünyanın qoruyucuları tərəfindən təqib edilə bilər. Bəzən də qəhrəman geri qayıtmaq istəmir, bu halda o, kənardan edilən müdaxilə ilə geri dönməyə məcbur edilir:

6. Sınaq yolu
7. Tanrıça ilə qarşılaşma
8. Qadın, cazibədarlıq kimi
9. Atanın könlünü alma
10. Tanrılaşdırma
11. Son mükafat

Final ya da dönüş mərhələsində mif və mifoloji hekayənin sonu qəhrəmanın Axis Mundi adlanan mərkəzə dönməsidir. Mifin sonu qəhrəmanın bədənindən yeni bir dünya meydana gəldiyinə və ya dünyanın ən azından sehrli bir ikisirlə yenidən yaradılmasına xidmət etdiyinə olan inançdır. Qəhrəman mifin sonunda başqa bir şəxsə, yeni təcrübələrlə dolu bir obraza çevrilir:

12. Dönüşü rədd etmək
13. Sehrli qaçış
14. Kənardan gələn qurtuluş
15. Dönüş sərhəddinin keçilməsi
16. İki dünyanın hakimi
17. Yaşamaq azadlığı¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Bax: Campbell Joseph (1949). *The hero with a thousand faces*. Princeton: Princeton University Press; Campbell Joseph (2010). *Kahramanın sonsuz yolculuğu*. Tərcümə edən: S.Gürses. İstanbul: Kabalcı, s.72-276; Кэмпбелл Джозеф (1997). *Герой с тысячьо лицами: Миф. Архетип. Бессознательное*. Пер. с англ. К.Семёнов. СПб.: София

Qısaca nəticələndirmiş olursaq bu üçlü mərhələnin birincisində qəhrəman yola çıxır, ikinci mərhələdə o, inisiativadan yəni ərgənlik ritualından keçir, bura fəvqəladə keyfiyyətləri olan bir mərhələdir ki, qəhrəman bir çox sınaqlara məruz qalır və bu sınaqları müvəffəqiyyətlə verdikdən sonra üçüncü mərhələyə girir. Üçüncü mərhələ qəhrəmanın yola çıxdığı dogma yurduna dönməsi ilə tamamlanır. Dairə başladığı yerdə də qapanır.

V.3. Oğuznamələrə görə qəhrəmanın keçdiyi mərhələlər

Campbellin monomif nəzəriyyəsi baxımından təsbit etdiyi maddələri Oğuznamə mətnində işləyək:

1) Macərəyə çağırış: Qəhrəmanın yola düşməsi, macərəyə atılması bir çağrı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Macərə istər mifoloji, istərsə də epik qəhrəmanın qədərini müəyyənləşdiyi motivdir. Çağırış müxtəlif formalarda gerçəkləşə bilər. J.Campbellin də dediyi kimi macərə uzaq bir ölkə, meşəlik, yer altında, dənizin altında və başqa yerlərdə cərəyan edir, ancaq ora hər zaman fəvqəladə varlıqların, xəyal edilə bilməz əziyyətlərin, güc çatmaz vəzifələrin yeridir¹⁰⁷. Oğuz dastanlarında bu qəhrəmanların təhlükələrlə dolu kafir elinə akın etməsi şəklində həyata keçirilir. Məsələn, Uşun Qocanın oğlu Əgrək baş kəsib qan tökmək, akın etmək üçün macərəyə atılır və kafir qoruğuna girir. Kafirlər tərəfindən əsir alınıp qalaya həbs edilir. Salur Qazanın yola düşməsi evinin

¹⁰⁷ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.72

yağmalanıb aparılmasına, anasının, xanımının, oğlunun əsir götürülməsinə görə baş verir. Mifoloji ünsürlərlə dolu “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun doğma yurdundan ayrılması daha böyük bir məqsədə bağlanır və bunu macərə adlandırmaq mümkün deyildir. O, nizam-i aləm üçün dünyanın dörd tərəfini də alıb özünə tabe etmək istəyir. Oğuzun Masar, Şağam, Sindu, İt Baraka kimi yarı mifoloji, yarı epik məkanlara getməsi onun məqsədinin böyüklüyü ilə mütənasiblik yaradır.

2) Çağırışı rədd etmək: Oğuz dastanlarında qəhrəmanlar alp, alp ərən kateqoriyasında olduqlarından çağırını rədd etməzlər. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının dastanlarında qəhrəmanın dolaylı və ya birbaşa olan çağırını rədd etməsi yoxdur. Biz buna şaman əfsanə və memoratlarında rast gəlirik. Şaman bir qayda olaraq ruhların çağırışını ilk olaraq rədd edir, ancaq daha sonra ağır basqılar (xəstəlik, işgəncə və s.) nəticəsində şaman olmaq üçün seçilən namizəd bu mənəvi çağırını qəbul etməyə və kosmik səyahətə çıxmağa razı olur. Əks təqdirdə onları dəlilik və ya ölüm gözləyir.

3) Fövqəltəbii yardım: Qəhrəmanlık dastanı olan Oğuznamələrdə çağırını qəbul edib yola düşən qəhrəmana fəvqəltəbii güclər yardımını demək olar ki, yardım etməzlər. Bu mərhələ daha miflərdə və nağıllarda işləkdir. Arxaik dastanlarda da qeyri-adi varlıqların köməyinə rast gəlirik. Belə ki, “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzla bütün səfərləri boyu köməklik göstərən göy işığın içində enən qurddur. Bu mifoloji obraz bütün səfər boyu Oğuzun ordusunun önündə, onu zəfərlərə aparır. Dədə Qorqud boylarında hətta Təpəgöz kimi xaotik varlığı məhv etmək üçün yola düşən Basata da fəvqəltəbii güvvələr yardım etmirlər. Əksinə, Oğuz qəhrəman-

larına yardıma gələnələr elə Oğuz alplarıdır. Yalnız ovda ölümcül yaralanan Buğaça boz atlı Hz.Xızır yardım edir. Epik əsərlərdən miflərdə, nağıllarda və əfsanələrdə çağrını rədd etməyənlərə kömək edənlər, sehrlı güclərdir ki, buraya at, yaşlı və ya gənc bir adam, yaşlı bir qadın, bir dərviş və başqaları ola bilir. J.Campbell çağrını rədd etməyənlər üçün macəra zamanı onları əjdərha güclərə qarşı tilsimlərdən qoruyan bir fiqürün (bir az yaşlı qadın və ya kişi) olmasını qeyd edir¹⁰⁸.

4) Sərhəddi keçmək: Mifoloji və nağıl qəhrəmanları alın yazısında olanı/olanları tapmaq üçün yola çıxdıqlarında doğma məkanlarından başqa bir aləmə gəlirlər, onların ilk qarşılaşdıqları çətinlik bu başqa aləm dediyimiz məkana girməkdir. Burada onlar giriş sərhəddini və ya qapısını qoruyan varlıqlarla qarşılaşırlar. Bu qaranlıq bir quyunun ağzı, yer altı dünyanın girəcəyi, səmanın başlanğıcı ola bilər. Orada qəhrəmanı qaranlıq güclər, bilinməyən təhlükələr, hibrid varlıqlar gözləyir. Oğuz Kağan qaranlıq dünyanın sərhəddinə gəlib çıxır və qorxmadan içəri girir. Səgrəgə kafir elinə getməməsi üçün atası xəbərdarlıq edir və s. “Basat Dəpəgözü öldürdüğü boy”da Basat Təpəgözün üstünə getmək istəyəndə Salur Qazan ona belə deyir:

“Kara evdən kopdı Dəpəgöz
Arş yüzündə çevürdüm alımadum Basat
Kara kaplan kopdı Dəpəgöz
Kara kara tağlarda çevürdüm alımadum Basat
Kağan aslan kopdı Dəpəgöz

¹⁰⁸ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.84

Kalın sazlarda çevürdüm alımadum Basat
Ər olsan big olsan mərə
Mən Kazança olmayasın Basat didi
Ağ sakallu babanı ağlatmaqıl
Ağ pürçeklü ananı buzlatmaqıl”¹⁰⁹.

5) Balina qarnı: Oğuz Kağan yer altı dünyaya girir və bir müddətdən sonra oradan çıxır. Bu element dastanda ölüp-dirilmə motivinin zəif yansımasıdır. Basat da Təpəgözün nişan verdiyi günbəzə girir. Qapısız günbəz dünya mifologiyasındakı yenidən doğumu simvollaşdıran balina qarnına bınzəyir. Basat ölümün simvolu olan bu günbəzdən Tanrıya yalvarmaqla çıxır. “Dəpəgöz künbədün kapusın aldı, aydur: Künbədə girdün mi? Basat aydur: Girdüm. Dəpəgöz aydur: Şöylə çalayım ki künbədilə tartağan olasın didi. Basatun dilinə bu gəli kim Lailahə illallah Muhammədüñ rəsulullah didi. Haman dəm künbəd yarıldı, yidi yirdən kapu açıldı”¹¹⁰. Ancaq bütün bu misallar çox zəif şəkildə inisiasiya ilə bağlantılıdır. Buna baxmayaraq əsl dönüşüm məhz burada həyata keçir və mənəvi olaraq qəhrəman yenidən doğur. Qısacası, dünya mifologiyasındakı balina qarnı anlayışı türk epik mətnləri üçün o qədər də uğurlu termin deyildir. J.Campbelldə balına qarnı ana rəhmینی simvolizə edir və qəhrəmanın yeni bir statusda ikinci doğuşunun metaforik yorumu kimi diqqəti cəlb edir.

6) Sınaq yolu: Qəhrəmanı qəhrəman edən ən əsas elementlərdən biri də sınaqdır. Real dünyadan çıxaraq o biri

¹⁰⁹ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı 1, s.211

¹¹⁰ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı 1, s.212-213

dünyanın sərhəddini keçən qəhrəman bir çox sınaqlara məruz qalır. Əslində onun evdən ayrılması sınaqlarla qarşılaşacağına işarədir. Dastanlarda o qədər də geniş yayılmayan sınaq motivi miflərin, nağılların ən çox işlənən mövzudur. Mif qəhrəmanı o biri dünyanın təhlükəli, qəribə, cavabı çətin olan sınaqlarından çıxmalıdır, əks halda onu ölüm gözləyir. Qəhrəman sınaqları vermək üçün sehrli güclərdən yardım aldığı kimi, bəzən də yalnız başına qalır. Bu isə mif məntiqinə görə qəhrəmanın inisiasiya mərhələsindən keçərək ilk varlığından qopması, yeni bir kimliyə bürünməsidir. Sınaqlar bəsit olandan təhlükəli olana, sadədən mürəkkəbə doğru dəyişir və qəhrəman bunların öhdəsindən gəlmək məcburiyyətindədir. Ümumiyyətlə, mifin məzmununda sınaqlar mühim yer tutur. Bamsı Beyrəyin quldurları dağıdıb tacirləri xilas etməsi, Buğaçın buğanı yenməsi, Qanturalının sarı donlu Selcan xatunu ala bilmək üçün üç sınağa - buğa, dəvə və aslanla döyüşü - çəkilməsi Dədə Qorqud boylarında da sınaq motivinin varlığından xəbər verir. Buğaçla Beyrək inisiasiyadan keçərək ad və bəylik alırlarsa, Qanturalı ərğənlik sınağı ilə evlənməyə haqq qazanır.

7) Tanrıça ilə qarşılaşma: Yunan və Avropa mif və dastanlarında rastlanan tanrıça ilə qarşılaşma əsasən qəhrəmanın sınaqları verməsindən sonra baş verir. Qəhrəman çox vaxt rastlaşdığı tanrıça ilə mistik bir evlilik gerçəkləşdirir. Türk ovçu miflərində ovçunun sınaqlardan sonra ov hamisi ilə mistik evliliyi, yaxud da şamanın onu sirlərlə tanış edən kötü ruhlarla evlilik motivinə Oğuznamə dastanlarında rastlanmaz. Oğuz Kağanın işığın içində oturan göy qızı və ağacın koğuşunda oturan yer qızları ilə evlənməsi bu mistik ev-

liliyə misal ola bilər. Ancaq hər iki qız tanrıça statusunda deyillər və onları tanrıça adlandırmaq mümkün deyildir. Hər halda geniş mənada bunu qəhrəmanın qeyri-adi dünyanın qızları ilə qarşılaşması kimi də başa düşmək olar. Çünki qarşı cinslə qarşılaşmaq psixoanalitiklərin dediyi kimi hər insanın daxilində olan anima və animusu (kişilik və qadınlıq tərəflərini) birləşdirir. Yungun bu məşhur arxetipinə görə bizi bütünləşdirən şeyin içimizdə gizli olduğunu, tamamlayıcının şüuraltında, dərinlikərdə olduğunu üzə çıxaran məhz qadında kişiyyə aid olan animusun, kişidə isə qadına aid olan animanın var olmasıdır. J.Campbeldə bu, qəhrəmanı mükəmmələşdirən əsas addımdır.

8) Başdan çıxaran cazibədar qadın: “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun evləndiyi iki qız gözəllikləri ilə insanları sehrələsə də başdan çıxaran qadınlar deyildir. “Oğuz Kağan bir yerdə Tenqrini yalbarquda erdi. Karanquluk kəldi, köktün bir kök yaruk tüşti. Kündin ay aydın kuqulqulukrak erdi. Oğuz Kağan yürüdi kördi kim oşbu yaruknunq arasında bir kız bar erdi. Jalquz olturur erdi. Yakşı körüklük bir kız erdi... kız andağ körüklük erdi kim külsə Kök Tenqri külə turur, yıqlasa Kök Tenqri yıqlaya turur. Oğuz Kağan anı kördüktə özi kalmadı ketti”¹¹¹ (Oğuz Kağan bir yerdə durub Tanrıya yalvarmaqdaydı. Qaranlıq çökdü. Göydən bir işıq düşdü. Günəşdən işıqlı, Aydan da parlaq idi. Oğuz Kağan oraya qoştı, gördü ki bu işığın içində bir qız durub, yalnız oturur, çox gözəl bir qızdı... qız o qədər gözəldi ki, gülsə göy gülər, ağlasa ağlardı. Oğuz Kağan onu gördükdə özündən getdi).

¹¹¹ Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan, s.260-261

9) Atanın könlünü almaq: Qəhrəman, onun ərgənliyinə mane olan, yaxud da ərgənlik mərhələsini keçməyə sədd olan atanın bu eqoist davranışından sehləri ilə onu qoruyan köməkçi qadından yardım almaqla qurtulur. Çünki əgər qorxuducu ataya arxayın olmaq, inanmaq imkansızsa, o zaman qəhrəmanın inancı başqa bir yerə bağlanır və bu yardımdan gələn ümidlə mövcud böhrandan çıxır¹¹². Ancaq Oğuznamə mətnlərində bu maddəyə rast gəlmək mümkün deyildir. Yalnız “Şah İsmail və Gülzar” dastanının bəzi variantlarında Adil Şah oğlunun gətirdiyi qızlara görə mənfi obraz kimi oğlunun gözlərini çıxartdırır və qızlarla evlənmək istəyir. Nəğillərdə də qısqanc ata obrazı vardır.

10) Tanrılaşdırma: Tanrı və tanrıçalar, başlangıç halında olan ən uca varlıq kimi deyil, tükənməz varlığın özü-nün vücud bulmuş halları və qoruyucuları kimi nəzərə alınmalıdır. Onlarla əlaqəsi qəhrəmanın axtardığı, nəticədə özləri deyil, fəzilətləri, yəni inandıqlarını yaşatma gücləridir. Oğuznamə dastanlarında bu mərhələyə rast gəlinmir. Bunu İslam dini ilə izah etmək mümkündür, İslam coğrafiyasında icra edilən dastanlarda qəhrəmanları tanrılaşdırmadan söhbət açmaq mümkün deyildir. Bir çox məkabələrdə övliyaların kəramət sahibi olmaları da onları tanrılaşdırmaz.

11) Son mükafat: Qəhrəman burada bir sınaqdan keçərkən, müəyyən bir çətinliklə qarşılaşmış və heç bir xəta etməmiş¹¹³. Dönüş zamanından əvvəl qəhrəmanın verdiyi çətin sınaqlardan sonra onun dəyişdiyini görürük. C.G.Jung qəhrə-

¹¹² Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.152

¹¹³ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.202

manın dəyişməsinə belə izah edir: “Hər kim mağaraya öz içində daşdığı dərinliklərə, ya da şüurun xaricindəki qaranlıqlara girərsə, özünü bir dönüşüm axışına qapılmış kimi hiss edər. Şüur və şüuraltı arasında əlaqə qurar və beləliklə, şəxsiyyətinə köklü bir dəyişiklik olur. Həm şüurun, həm də şüuraltının (iki dünyanın) hegemonluğuna çatar¹¹⁴. Son mükafat həm maddi, həm də mənəvi ola bilər. Oğuz Kağanın maddi mükafatı cahan hakimiyyəti qurmasıdırsa, Beyrəyin mənəvi mükafatı sevgisinə qovuşmasıdır. Ancaq ümumilikdə bu addım Oğuznamə qəhrəmanları üçün o qədər də məqbul sayılmaz.

12) Geri dönməyi rədd etmək: Mif və ya dastan qəhrəmanını öz missiyasını tamamladıqdan, lazım olan əşyanı, heyvanı əldə etdikdən, yaxud da əsirlikdə olan insanı xilas etdikdən sonra geri dönmək istəməz. Bu onun psixoloji cəhətdən yadlaşmasına və o biri aləmdə keçən həyatının dəyişməsinə görədir. Yunan və Avropa epik ənənəsində qəhrəmanın geri qayıtmağı rədd etməsi hadisəsi ilə qarşılaşsaq da bu addıma türk dastanlarında, özəlliklə də Oğuznamələrdə rast gəlmirik. Beyrək Bayburt Hisarında əsirlikdə olarkən nişanlısının bir başqası ilə evləndirilmək istədiyini eşidər-eşitməz təkürun qızının yardımını ilə həbsdən qaçır. “Kız daxı urqan gətürüp Beyrəgi hisardan aşağı salıdurdı. Beyrək aşağı baktı, kedüzin yir yüzində gördi. Allaha şükr eylədi, yola düşdi”¹¹⁵.

13) Sehrli qaçış: Qəhrəmanın dünyaya qayıtma arzusu tanrılar və şeytanlara görə məqbul sayılmadığı zaman mifoloji qayıdışın son mərhələsi hərəkətli, ümumiyyətlə, komik

¹¹⁴ Jung Carl Gustav (2005). Dört arketip. Çeviren: Z. A.Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, s.47

¹¹⁵ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.135-136

bir izləmə ilə müşahidə edilir. Qəhrəmanın qaçışı sehrli şəkildə baş verdiyindən xilas olma möcüzələri ilə qarmaqarışq bir hal alır¹¹⁶. Nə “Oğuz Kağan”, nə də “Kitab-i Dədə Qorqud” boylarında sehrli qaçış motivinə rast gəlmək mümkün deyildir. Bu addım daha çox əfsanələrdə, mənəkələrdə və sehrli nağıllarda qarşımıza çıxır.

14) Kənardan gələn qurtuluş: Epik əsərdə mifoloji mətndən fərqli olaraq kənardan gələn yardım və bununla da qəhrəmanın çox təhlükəli bir vəziyyətdən xilas olması o qədər də geniş yayılmış motiv deyildir. Ancaq Dədə Qorqud boylarından “Dirsə Xan oğlu Buğaç Xan boyu”nda atası tərəfindən ölümcül yaralanan və meşədə ölümə tərk edilən qəhrəmanın yardımına boz atlı Xızır yetişir. “Oğlan anda yıkıldıqda boz atlı Xızır oğlana hazır oldu, üç katla yarasın əli ilə sıqadı, sana bu yaradan korkma oğlan ölüm yokdur, tağ çiçəgi anan südi ilə sənün yarana məlhəmdür didi, qayıb oldu”¹¹⁷. Burada qeyri-adi yardım və Buğaç Xanın yurduna geri gətirilməsi baş verir ki, birini Xızır, digərini anası yerinə yetirir.

15) Dönüşdəki sərhəddin keçilməsi: J.Campbellin yazdığı kimi qəhrəman bildiyimiz ölkədən qaranlıq diyara doğru yola çıxır, orada macərəsini tamamlayır, ya da real dünya ilə əlaqəsini itirir, həbs edilir, ya da təhlükəyə düşür və geri dönüşü də məhz həbs olunduqdan, yaxud da təhlükə anından başlayaraq təhkiyə edilir¹¹⁸. Buğaç Xanın Xızırın və anasının yardımı ilə gizlicə öz yurduna qayıtması təhlükədən dönmədir və ya dönüş sərhəddini keçməsidir. Bamsı Beyrək

¹¹⁶ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.228

¹¹⁷ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.88

¹¹⁸ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.250

də Parasarın Bayburt Hisarından kafir qızının yardımı ilə qaçaraq dönüş sərhəddini keçərkən bacıları, Oğuz bəyləri və digərləri onu tanımazlar. O, özünü tanıtsa da bunu heç kim qəbul etməz. Onu dediyi əlamətlərə görə Banu Çiçək tanıyır. Oğuz bəylərinə xəbər verilir, atasına-anasına muştuluqçu gədir. Atasını “oğlum idügin andan biləyim, sırça parmağını kanatsun, kanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyin, açılacaq olur isə oğlum Beyrəkdür didi”¹¹⁹.

16) İki dünyanın hakimi: Yalnız “Oğuz Kağan” dastanında qəhrəman həm real dünyanın, həm də mifik aləmin hakimidir. O, cismən öz yurduna qayıtsa da, ruhən aldığı yerlərin hakimidir. Dədə Qorqud qəhrəmanları da həm öz yurdlarını, həm də ələ keçirdikləri kafir məkanının hakimidirlər. Ancaq mifoloji mənada düzənli dünya ilə xaosun hakimi olmaq kimi anlayış Dədə Qorqud Oğuznamələri üçün spesifik deyildir.

17) Yaşamaq azadlığı: Oğuz dastanları bütünüylə, son boy xaric yaşamaq azadlığı ideyasının tərənnümü ilə bitir. Dədə Qorqudun boyun sonunda şənliyə gəlməsi, alqış-duası, Qanturalının evlənməsi, Beyrəyin nəhayət, sevgilisinə qovuşması, Qazan Xanın əsirlikdən qurtulması, Əgrəgin qardaşı Səgrək tərəfindən dutsaqlıqdan azad edilməsi, hər iki qardaşın eyni anda evlənməsi, Əmrənin atası Bəgili düşmən əlindən alıb gətirməsi Oğuz qəhrəmanlarının yaşamaq nəşəsinin nəticəsidir. J.Campbell də qəhrəman, olacaq şeylərin deyil, olan şeylərin qəhrəmanıdır, çünki o vardır, mövcuddur¹²⁰, deyir.

¹¹⁹ Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı I, s.151

¹²⁰ Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu, s.276

SONUC

Avropa və Amerika elm dünyasının yüz əlli ildən çoxdur ki, üzərində işlədiyi və formalaşdırmağa çalışdığı qəhrəman tipləri və süjet mərkəzli epik formullar bu və ya digər dərəcədə türk xalqları folklor nümunələrinə də tətbiq edilmişdir. Yalnız Türkiyəli folklorçular tərəfindən ümumtürk epik yaradıcılığı əsasında öyrənilən bu metodlardan bəzilərinin çox, bəzilərinin isə az dərəcədə türk dastan və əfsanələrinə uyğun gəlməsi onu göstərir ki, tariximizin, psixologiyamızın, həyat tərzimizin, fəlsəfi görüşlərimizin, əxlaqi dəyərlərimizin göstəricisi olan epik yaradıcılığımız Batı dünyasının epik ənənəsindən xeyli fərqlənir. Bəşəri bir çox dəyərlərin ortaq olmasına, hətta bəzi milli motiv və süjetlərin bənzərlik göstərməsinə baxmayaraq daha çox önə çıxan milli özünəməxsusluqdur ki, bu da türk folklorunu dünyanın digər xalqlarının şifahi yaradıcılığından fərqləndirir. Ancaq hər bir fərqin özü də geniş mənada bənzərlikdir.

Bu tədqiqatda Avropa folklorçularından bəzilərinin metod və nəzəriyyələri haqqında məlumat verilmiş (Məsələn, Johann Georg von Hahn (1864), Moltke Moe (1925, 1929), Otto Rank (1924)), bəzilərinin isə tədqiqat metodu Oğuznamə mətnləri üzərində təcrübə edilmişdir (Məsələn, Lord Raglan (1934), Axel Olrik (1921), Joseph Campbell (1949)). Onu da demək lazımdır ki, qəhrəmanın bioqrafiyasına əsaslanan qəhrəman tipləri haqqında Avropa alimlərinin formulları bir-birindən təsirlənərək yazıldığından bir çox nöqtədə ortaq cəhətlər kəşifir. Hər halda Oğuznamə qəhrəmanlarının və epik mətni formalaşdıran qanunların öyrənil-

məsi Batı bilim adamlarının nəzəriyyə və metodlarının qeydsiz-şərtsiz tətbiq edilə bilməyəcəyini isbat etdi. O halda türk epik folklor mətnləri üçün empirik materialdan çıxış edərək qəhrəman mərkəzli yeni bir nəzəriyyə formalaşdırmaq lazımdır. Çünki türk qəhrəman tiplərinin formalaşmasında əsas amil türklərin inancı, həyat fəlsəfələri, psixologiyalarıdır. Epik folklor əsərlərinə hakim olan əsas ünsürlərdən biri də türklərin yaratdıqları doktrinləridir ki, buna törə də demək mümkündür. Türk qəhrəman tipləri də bu doktrin (törə) ətrafında formalaşmışdır. Milli özünəməxsusluğumuza uyğun qəhrəman qəlibi formalaşdırmaq üçün türk dastan və əfsanələrinin, mif və nağıllarının təsviri verilməli, sonra qruplaşdırma aparılmalı və nəhayət, nəzəri metodoloji baza hazırlanmalıdır.

QAYNAQLAR

Azərbaycan, Anadolu, türk mən və özbək türkcələrində

Abulqazi (1991). Şejerei terakime. Aşqabat: İlim

Adıgüzel S. (1999). “Başkurt Destanı Akbuzat’ın epik kurallara göre incelenmesi”. Millî Folklor 44, s.24-34

Aktaş Erhan (2014). "Lord Raglan’ın kahraman kalıbı ve Alp Han Orba". Siberian studies (SAD) C.2.; S. 4, s.13-30

Akyüz Ç. (2012). “Haldun Taner’in “Keşanlı Ali Destanı” ve Axel Olric’in epik yasaları”. Sosyal Bilimler Dergisi, 5(8), s.1-11

Andalıp Nurmuxammed (1990). Şığırlar xem poemalar. Aşqabat: İlim

Bang W. ve Rahmeti G.R (1936). Oğuz Kağan destanı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı

Bars Mehmet Emin (2014 a). “Halk anlatılarının epik kuralları bağlamında Köroğlu filmi”. International Journal of Languages Education and Teaching, Aralık, s.66-78

Bars Mehmet Emin (2014 b). “Lord Raglan’ın geleneksel kahraman kalıbı ve Kartıga Pergen Destanı”. International Journal of Language Education and Teaching Volume 2. s.113-114

Bars Mehmet Emin (2014 c). “A. Olrik’in epik yasaları ışığında Ferhat ile Şirin hikâyesi”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 3(1), s.306-324

Bayat Fuzuli (2006). Oğuz destan dünyası. Oğuznamelerin tarihi, mitolojik kökenleri ve teşekkülü. İstanbul: Ötüken

Bayat Fuzuli (2006). Türk dili tarihi. Başlangıçtan günümüze kadar türk dili. Çorum: Karam

Bayat Fuzuli (2007). Türk mitolojik sistemi. Kutsal dişi – Mitolojik Ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler – iyeler ve demonoloji, C. 2. İstanbul: Ötüken

Bayat Fuzuli (2007). Türk mitolojik sistemi. Ontolojik ve epistemolojik bağlamda türk mitolojisi. C. I. İstanbul: Ötüken

Bayat Fuzuli (2009). Türk destancılık tarihi bağlamında Köroğlu destanı (Türk dünyasının Köroğlu fenomenolojisi). İstanbul: Ötüken

Bayat Füzuli (1993). Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah

Bayat Füzuli (1999). “Türk dastan tipologiyasına dair”. Çıraq, No. 3, Bakı

Bayat Füzuli (2000). “Məhəbbət (eşq) dastanları”. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, IX Kitap, Bakı

Bayat Füzuli (2000). “Oğuznameler, 1-8”. Kitab-1 Dede Korkut Ensiklopediyası, C.2, Bakı: Yeni nəşrlər evi, s.225-235

Bayat Füzuli (2001). “KDQ mətnində etnopsixoloji qarşıdurma (Atlı-köçəri şüuru)“. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, X Kitab, Bakı, s.74-84

Bayatlı Mahmud oğlu Hasan (1949). Cam-Cem-Ayin. Osmanlı Tarihleri. C. I. İstanbul: Türkiye Yayınevi

Bekmırodov A (1987). Andalıp xem oğuznemaçılıq debi. Aşxabat: İlim

Binyazar Adnan (2007). Dede Korkut. İstanbul: YPK

Campbell Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu. Çeviren: S.Gürses. İstanbul: Kabalcı.

Çetin İsmet (1998). “Türk destan kahramanları ve Köroğlu.” Milli folklor 39, s.46-52

Çiftçi, F. (2013). “Axel Olrik’in epik yasaları işığında Oğuz Kağan Destanına bir bakış”. Turkish Studies. International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8(4), s.515-524

Çobanoğlu Özkul (1996). “Lord Raglan’ın batı halk kahramanı kalıbı açısından Oğuz Kağan ve Er Töştük destan kahramanlarına bakış.” Umay Günay armağanı, Ankara, s.202-209

Duymaz Ali (1997). Bir destan kahramanı Salur Kazan. İstanbul: Ötüken

Duymaz, A. (2007). Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut Kitabı’na Kahramanların Beden Tasvirlerinin Sembolik Anlamları Üzerine Değerlendirmeler. Milli Folklor, 76, 50-58

Ebülqazi Babadır Han (1974). Şecere-i terakime. Türklerin soy kütüğü. İstanbul: Tercüman 1001 Temel eser

Ekici Metin (2007). Halkbilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri. Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara: Geleneksel yayıncılık

Erarslan Kamal (1976). “Manzum Oğuzname”, Türkiyyat Mecmuası. C. XVIII. İstanbul: Edebiyyat Fakültesi Basımevi

Erdoğan M. (2010). Yazma kültürüne ait bir metne epik yasaların uygulanması denemesi. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5(3), s.1198-1217

Ergin Muharrem (1970). Oğuz Kağan destanı. İstanbul: 1000 temel eser

Ergin Muharrem (1997). “Giriş”, Dede Korkut Kitabı. C. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Ergin Muharrem (1997). Dede Korkut Kitabı. C. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Əbubəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən R.Şükürova. Bakı: Elm, 1998

Fatih devri kaynaklarından Düsturname-i Enveri (2003). Hazırlayan N.Öztürk. İstanbul: Kitabevi

Fıtrat Abdurrauf (1927). Uzbek klassik muskası ve ununq tarixi. Taşkent

Gökyay Orhan Şaik (1973). Dedem Korkutun kitabı. İstanbul: Milli eğitim basımevi

Gülmen N. (2008). Axel Olrik'in epik yasaları işığında "Salur Kazanun evi yağmalandığı boyu beyan eder" isimli hikâyenin okunması. Millî Folklor 79, s.14-20

Jumayev K., Geldiyeva Ş. (1991). "Sözbaşı", Abulqazi. Şejerei tərakimə. Aşqabat: İlim

Jung Carl Gustav (2005). Dört arketip. Çeviren: Z. A.Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları

Kanter Fatih (2010). "Modern anlatı-destan ilişkisinin arketipsel sembolizm açısından incelenmesi", Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə VI Uluslar arası folklor konfransı, Türk epik ənənəsində dastan, AMEA Folklor İnstitutu və KKTC Doğu Akdeniz Universiteti, 25-26 noyabr, Materialları, Bakı, s.184-188

Kazımoğlu Muxtar (2011). Folklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm

Kırzioğlu M.Fahreddin (2000). Dede Korkut Oğuznameleri. I kitab. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları

Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976

Köse Nerin (1999). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ile Kurmanbek" Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, Ankara. s.253-261

Köse Nerin (1999). "Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Kococaş". Milli folklor 43. s.19-23

Köse Nerin (2000). “Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve türk halk hikâyeleri”. Milli folklor 45. s.22-39

Quliyev Ə. (2016). “Dədə Qorquddakı şəxs adlarının tarixi-filoloji təhlili”, Epos və etnos. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil

Mənzum Oğuznamə. Tərcümə və ön söz İ.Osmanlı. Bakı: Ulu, 2005

Nərimanoğlu Kamil Vəli, Uğurlu Fəxri (1993). Oğuznamələr. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti

Oğuz M. Öcal (1998). “Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Boğaç Han”. Milli folklor 40. s.2-6

Oğuz M. Öcal (1999). “Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbı ve Basat”. Milli folklor 41. s.2-8

Oğuznamə (1987). Çapa hazırlayanı S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı

Oğuznamələr (1993). Tərtibçilər: K.Vəliyev, F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı

Olrik Axel (1994 b). “Halk anlatılarının epik kuralları 2”, Milli Folklor, Cilt 3, Yıl. 6/24, s.4-6

Olrik Axel (1994a). “Halk anlatılarının epik kuralları 1”. Milli Folklor 23, s.2-5

Osman (2018). Tevârih-i cedit-i mir'ât-i cihân. Hazırlayan Atsız. İstanbul: Ötüken

Ögel Bahaddin (1989). Türk mitolojisi. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Ömireliyev Kulmurat (1989). “Oğuz Kağan” eposunun tili. Alma-Ata: Gılım

Özarslan Metin (1998). Oğuz Kağan Destanı'nda tarihi, dini, beşeri ve tabiatüstü unsurlar. <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/>

Özcan T. (1996). Oğuz Kağan Destanı'nın halk anlatılarının epik kuralları bakımından incelenmesi. Milli Folklor 31/32, s.95-97

Öztürk A. (1980). Çağlar içinde Türk destanları. İstanbul: Emek Matbaacılık

Raglan Lord (1998). “Geleneksel kahraman” Çeviren: M.Ekici. Milli folklor. 37. s.126-138

Rank Otto (2001). Doğum tramvası ve psikanalizde anlam. Çeviren: S.Yücesoy. İstanbul: Metis yayınları

Sümer Faruk (1952). “Dede Korkut Kitabına Dair Bazı Mülahazalar”, Türk Folkloru Araştırmaları, sayı 30, s.467-472

Sümer Faruk (1980). Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Ana Yayınları

Təhmasib Məmmədhüseyn (1961). “Dədə Qorqud boyları haqqında”, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. II kitab. Bakı: Elm, s.5-29

Togan Zeki Velidi (1982). Oğuz Destanı. Rəşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili. İstanbul: Enderun Kitabevi

Tuna Turhan Sibel (2018). Lord Raglan'ın “Geleneksel kahraman kalıbı”ndan hareketle “Maaday Kara” destanında eski türk kültüründen izler”, Folklor akademi dergisi. s.55-68

Tuncel U. (2013). Axel Olrik'in halk anlatılarının epik yasaları bağlamında "Ağalık" adlı Karagöz oyunu çözümlemesi. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 48, s.203-240

Yazıcızade Ali (2009). Tevârih-i Âl-i Selçuk. (Oğuzname-Selçuklu Tarihi). Giriş-metin-dizin. Hazırlayan: A.Baki. İstanbul: Camlıca Basım Yayın

Yılmaz Mehmet (2009). "Hamdi'nin Yûsuf u Züleyhâ mesnevisi'nin epik karakterinin değerlendirilmesi üzerine bazı tespitler". Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4(8), s.2444-2461

Yılmaz Mehmet (2011). "Battal-nâme, Sasonlu Tavit ve Digenis Akritas destanlarındaki kahramanların Lord Raglan'ın geleneksel kahraman kalıbına göre değerlendirilmesi." Folklor/Edebiyat, 67, s.89-104

Zariç Mahfuz (2007). "Kirdeci Ali Kesikbaş destanı'nın metin merkezli temel halkbilimi kuramları açısından incelenmesi." Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, s.199-216

Zariç Mahfuz (2012). "Axel Olrik'in epik yasaları ve Lord Raglan'ın kahraman kalıbı açısından Ağrıdaki efsanesi romanı." Turkish studies, 7/4, s.3337-3349

İngilis, fransız və alman dillərində

Anthony Grafton, Glenn W. Most and Salvatore Settis (2010). Preface to the classical tradition. Harvard University Press

Bang W. und Rachmati G.R. (1932). "Die legende von Oghuz Qagan", SPAW. Phil.hilt.kl. XXV, Berlin

Campbell Joseph (1949). The hero with a thousand faces. Princeton: Princeton University Press

Dundes Alan (1965). The study of folklore. N.J. Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc.

Dundes Alan (1980). Interpreting folklore, Bloomington: Indiana University press

Jansen Jan and Henk M.J. Maier, eds. (2004). "Epic adventures: Heroic narrative in the oral performance traditions of four continents. Literatur: Forschung und Wissenschaft, 3. LIT Verlag

Menaker Esther (1982). Otto Rank: A Rediscovered legacy. Columbia University Press

Nour Rza (1928). Oghouz-name. Epopée turque. Alexandrie

Parrander Patrick (1980). "Science fiction as epic". Science Fiction: its criticism and teaching. London: Methuen. pp. 88–105

Pelliot Paul (1930). "Sur la légende d'Uγuz-khan en écriture ouïgoure", T'oung Pao. Second Series. 27: 4-5, s.247-358

Radloff Wilhelm (1891). Das Kudatku Bilik der Jusub Chass-Hadschib aus Balasagun. St.Petersburg

Raglan Lord (1934). "The Hero of Tradition". Folklore Vol. 45, No.3, pp. 212-231

Raglan Lord (1965). The Temple and the House. New York: Routledge & Kegan Paul

Taylor Archer (1964). "The biographical pattern in traditional narrative", Journal of the Folklore Institute, №1, s.115-116

Rus dilində

Бернштам Александр Натанович (1935). "Историческая правда в легенде об Огуз-Кагане", Советская этнография. № 6, с.33-43

Чеснов Я.В. (1991). "Этнический образ", Этнознаковые функции культуры. Москва: Наука, 1991

Жирмунский Виктор Максимович (1958). "Китаби Коркут" и огузская эпическая традиция", Советское Востоковедение, № 4

Жирмунский Виктор Максимович (1974). Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука

Лосев Алексей Фёдорович (1994). Миф. Число. Сущность. Москва: Мысль

Лотман Юрий Михайлович. Избранные статьи. Т.1. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллин: Александра

Кононов Андрей Николаевич (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР

Короглы Халык (1976). Огузский героический эпос. Москва: Наука

Кэмпбелл Джозеф (1997). Герой с тысячью лицами: Миф. Архетип. Бессознательное. Пер. с англ. К.Семёнов. СПб.: София

Лотман Юрий Михайлович (1970). Структура художественного текста. Москва: Искусство

Мелетинский Елеазар (1964). “О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов Сибири”. Проблемы сравнительной филологии. Сборник статей к 70-летию чл.-корр. АН СССР В.М.Жирмунского. М.-Л.: Наука, s.426-443

Пропп Владимир Яковлевич (1969). Морфология сказки. Москва: Издательство Наука

Фазлаллах Рашид-ад-Дин (1952). Сборник летописей. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. Т. I, кн. 1. Москва-Ленинград: Издательство АН ССР

Фазлаллах Рашид-ад-Дин (1987). Огуз-Наме. Перевод с персидского Р.М.Шукюровой. Баку: Наука

Щербак Александр Михайлович (1959). Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староуйгурской письменности. Москва: Изд. Восточной Литературы

Füzuli Bayat.
Oğuz dünyasının epik qanunları və
qəhrəmanın bioqrafiyası.
Bakı, Elm və təhsil, 2019.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ləman Qafarova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/ 16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 144 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.